مجلہ ''پنجاب کلچر''

ISSN: 2789-4444, 2789-4452

مدیر اعلیٰ : پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن

مدیر : پروفیسر ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق

نائب مدیر : ڈاکٹر محمد عرفان الحق

مجلس ادارت/ مشاورت (الف بائی ترتیب نال)

بیرونی : این مرفی، ڈاکٹر (کینیڈا)، جسبیر کور، ڈاکٹر (انڈیا)، جگ موہن سانگا، ڈاکٹر (کینیڈا)
روی روندر، ڈاکٹر (انڈیا)، کنول جیت کور (کینیڈا)، ناشر نقوی، ڈاکٹر (انڈیا)
ہائنز ورنر ویسلر، ڈاکٹر (سویڈن)

اندرونی : اقبال شاہد، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)، شاہد محمود کاشمیری، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
ظہیر احمد شفیق، ڈاکٹر (پاکستان)، عاصمہ قادری، ڈاکٹر (پاکستان)
عبداللہ جان عابد، ڈاکٹر (پاکستان)، نوید شہزاد، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
یوسف خشک، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)

کمپوزنگ : محمد سدھیر

چھاپہ خانہ : پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور

پتہ : ادارہ پنجابی سُلیکھ تے رہتل سار، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج
علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

ای میل : director.ipcs@pu.edu.pk, punjab-culture@pu.edu.pk

آن لائن ویب سائٹ:

https//:punjabculture.ipcs.edu.pk/website/journal/archives

انڈیکسنگ ویب سائٹ: **http://tehqeeqat.org**

فون/فیکس : 042-99210834

مجلہ چھیماہی **''پنجاب کلچر''** وچ چھپن والے مقالے، مقالہ نگاراں دی ذاتی راء تے مبنی ہوندے نیں۔
ایہنوں ادارہ یا ادارتی کمیٹی دی راء تصور نہ کیتا جائے .....(ایڈیٹر)

"Punjab Culture"

ISSN: 2789-4444, 2789-4452

Editor-in-Chief : Prof. Dr. Nabila Rehman

Editor : Prof. Dr. Zahir Ahmad Shafiq

Deputy Editor : Dr. Muhammad Irfan ul Haq

Editorial & Advisory Board:

External: Ann Murphy. Dr. (Canada), Heinz Werner Wessler, Dr. (Sweden),
Jagmohan Sangha, Dr. (Canada), Jasbir Kaur, Dr.(India),
Kanwal Jeet Kaur (Canada), Nashir Naqvi, Dr. (India),
Ravi Ravinder, Dr. (India),

Internal: Abdullah Jan Abid, Dr. (Pakistan), Asma Qadri, Dr. (Pakistan)
Iqbal shahid, Dr. (Pakistan), Naveed Shahzad, Dr. (Pakistan)
Shahid Mahmood Kashmiri, Dr. (Pakistan),
Yousaf Khushk, Dr. (Pakistan), Zaheer Ahmad Shafiq, Dr. (Pakistan)

Composer : Muhammad Sudheer

Printing : Punjab University Press, Lahore

Address : Institute of Punjabi & Cultural Studies
Punjab University Oriental College,
Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)

E-mail : director.ipcs@pu.edu.pk, punjab-culture@pu.edu.pk

Online Website :

https//:punjabculture.ipcs.edu.pk/website/journal/archives

Indexing Website: **http://tehqeeqat.org**

Tel./Fax No.: 042-99210834

ISSN: 2789-4444
2789-4452

تحقیقی مجلہ پنجابی زبان تے ادب
ادارہ پنجابی سُلیکھ تے رہتل سار

پنجاب کلچر

(چھیماہی)

جلد 05، شمارہ 01، مسلسل شمارہ نمبر 09.....جنوری، جون 2025ء

مدیر اعلیٰ
پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن

مدیر
پروفیسر ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق

نائب مدیر
ڈاکٹر محمد عرفان الحق

پنجاب یونیورسٹی، لاہور

مقالہ لکھن والیاں لئی اصول تے قاعدے/ ہدایتاں

1۔ مقالہ ان چھپیا ہووے تے کسے دوسری تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔

2۔ مقالہ ان پیج پروگرام، 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سوفٹ تے ہارڈ دوویں طرح گھلیا جاوے۔

3۔ مقالے دے پہلے صفحے اُتے ہیٹھ لکھت معلومات ایس ترتیب نال درج ہوون:

مقالہ نگار دا پورا ناں، عہدہ، ادارہ، ڈاک پتہ، فون نمبر: دفتر تے موبائل، ای میل پتہ، مقالے دے ان چھپے ہون دی آپ گواہی تے دستخط۔

4۔ ہر مقالے دے نال اوس دا انگریزی وچ خلاصہ 100 (Abstract) توں 200 لفظاں وچکار لازم لکھیا ہووے تے اوس خلاصے وچ اوہناں اکھراں ہیٹھ لکیر لائی جاوے۔ جیہڑے انٹرنیٹ سرچ لئی اُگھویں یاں خاص (Key words) لئی استعمال ہوسکن۔ گھٹ توں گھٹ 5 اکھر ایجیہے ہوون جیہڑے مقالے دے مختلف پکھاں نوں ظاہر کرن مثلاً جے کوئی مقالہ چڑھدے یا مشرقی پنجاب دے ادب بارے ہے تے لفظ Indian Punjabi Literature ہیٹھ لکیر لائی جاوے جے اس وچ کسے خاص شخصیت، ادبی صنف یاں لوک ادب دا ذکر ہووے تے اوس شخصیت، صنف تے لوک ادب دے اوس خاص کھیتر ہیٹھ لکیر لائی جاوے۔ ایسے طرح مقالہ جیہناں سرناویاں نوں پُوردا اے یاں جس بھی کھیتر دا ویروا کردا اے اوہناں دے ہیٹھ وی لکیر لائی جاوے جویں Social & Political Culture، Colonial، Feminist، Folk وغیرہ

5۔ مقالے وچ جدوں پہلی وار کسے اہم شخصیت دا ناں آوے تے کمانیاں (بریکٹاں) وچ اوس دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات (موقعے مطابق) درج کیتی جائے۔ جے کر کسے حکمران یاں بادشاہ دا ذکر آوے تے اوتھے اوہدی حاکمی دے سال لکھے جان اتے کسے اہم یاں خاص کتاب دی صورت وچ اوس دا چھپن ورہا لکھیا جاوے۔

6۔ پنجابی توں علاوہ دوجیاں زباناں وچ شخصیتاں دے ناں یاں کتاباں دے سرناویں کمانیاں وچ انگریزی اکھراں وچ لکھے جان۔

7۔ حوالیاں، مآخذاں تے کتابیات لئی ''پنجاب کلچر'' لئی متھے طریقے نوں اپنایا جاوے، مثال دے طور تے:

کتاب دا حوالہ: عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء) 40۔

کتابیات وچ اندراج: عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی۔ لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء

مضمون دا حوالہ: فوزیہ حنیف، ڈاکٹر، ''ترقی پسند تحریک تے پاکستانی پنجابی ڈرامہ''، کھوج 81 (جولائی۔دسمبر 2018ء)؛ 47۔

مآخذاں یاں کتابیات وچ اندارج:

فوزیہ حنیف، ڈاکٹر، ''ترقی پسند تحریک تے پاکستانی پنجابی ڈرامہ''، کھوج 81 (جولائی۔دسمبر 2018ء) 47-81

Online Sources لئی:

ویب سائٹ دا پورا پتہ، اوس توں فائدہ چُکن دی تاریخ، جس مضمون دا حوالہ دتا جائے اوس دے سرناویں تے لیکھک دا ناں وی دیو۔

8۔ **جیہڑے ہی ''پنجاب کلچر'' HEC دی 'Y' کیٹیگری وچ شامل ہے** تے اوس دی ہدایت مطابق ہی ایس وچ مقالہ چھاپن توں پہلاں دو ماہراں کول مخفی تحریری رائے (Blind Review) لئی گھلیا جاندا اے۔ دووواں ماہراں دی مثبت، منفی رائے دے مطابق ہی مقالے نوں ''پنجاب کلچر'' وچ شامل کرن یا نہ کرن دا فیصلہ کیتا جاندا اے۔

آن لائن ویب سائٹ: https://punjabculture.ipcs.edu.pk/

انڈیکسنگ ویب سائٹ: http://tehqeeqat.org

حوالیاں لئی ہور جانکاری لئی: http://mgrin.ursinus.edu/help/resrch_guides/cit_style|_chicago.htm

مدیر: مجلہ پنجاب کلچر۔ ادارہ پنجابی سُلیکھ تے رہتل سار، پنجاب یونیورسٹی علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: director.ipcs@pu.edu.pk, punjab-culture@pu.edu.pk

Ph&Fax: 042-99210834

ہے دنیا دید دی طالب تمامی
''فقم قم یا حبیبی کم تنامی''
ہے تیرا ہر لقب سوہنے توں سوہنا
قریشی ، ہاشمی ، عربی ، تہامی
ہے جتھوں تک خدا دی بادشاہی
ہے اوتھوں تیک تیرا نامِ نامی

(پیر فضل گجراتی)

فہرست

	اداریہ	مدیر	07
	کھوج پرکھ:		
1	پنجاب دی رہتل تے خاندانی نظام	پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ	09
2	لوک کہانیاں: رہتل دیاں کہانیاں	ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو/ حماد مشتاق/ ڈاکٹر شبنم اسحاق	25
3	شفقت تنویر مرزا تے صحافتی پندھ	ڈاکٹر عائشہ رحمان	37
4	ڈاکٹر یُونس احقر دے فلسفہ خیر تے شر دا ویروا	محمد اشفاق صدیقی/ پروفیسر ڈاکٹر سید علی رضا	49
5	تذکرہ تحصیل میلسی دے پنجابی لکھاریاں دا	جہانزیب علی	59
6	پنجاب دی لسانی پالیسی تے پنجابی زبان	ڈاکٹر خاقان حیدر غازی	77
7	پنجاب دی لوک ریت تے صوفیانہ شاعری وچ سوانی دا استعاراتی روپ (خواجہ غلام فرید دی شاعری دے حوالے نال)	ڈاکٹر فوزیہ حنیف	85

اداریہ

''پنجاب کلچر'' پنجابی زباب، ادب تے ثقافت بارے سوجھواناں، اُستاداں تے کھوجکاراں دے کھوج تے پرکھ اُتے مبنی مقالیاں تے مضموناں نوں پڑھنہاراں تائیں اپڑاندا اے۔ ہتھلے شمارے وچ ست مضمون شامل کیتے گئے نیں۔ مُڈھلا مضمون پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ ہوراں دا اے۔ جیہدے وچ اوہناں پنجاب دی رہتل تے خاندانی نظام بارے بھرویں گل بات کیتی اے۔ دوجا مضمون ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو، حماد مشتاق تے ڈاکٹر شبنم اسحاق دی سانجھی کھوج اے۔ ایس مضمون دا سرناواں ''لوک کہانیاں: رہتل دیاں کہانیاں'' اے جیہدے وچ ڈاکٹر فیصل جپہ دیاں کھوجیاں لوک کہانیاں نوں خاص طور تے موضوع بنایا گیا اے۔ شمارے وچ شامل تیجا مضمون ڈاکٹر عائشہ رحمٰن دا اے۔ اوہناں مہان پنجابی سوجھوان شفقت تنویر مرزا دے صحافتی پندھ نوں اپنی کھوج تے پرکھ دا سرناواں بنایا اے۔ چوتھے مضمون وچ محمد اشفاق صدیقی نے پروفیسر ڈاکٹر سید علی رضا نال رل کے ڈاکٹر یونس احقر دی شاعری وچ خیر تے شر دے فلسفے بارے کھوج کیتی اے۔ پنجویں مضمون دا سرناواں ''تذکرہ تحصیل میلسی دے پنجابی لکھاریاں دا'' اے۔ ایس مضمون وچ جہانزیب علی نے تحصیل میلسی وچ پنجابی لکھاریاں بارے کھوج تے پرکھ کیتی اے۔ شمارے دا اخیرلا مضمون پنجابی سوجھوان، محقق تے شاعر

ڈاکٹر خاقان حیدر غازی دا اے۔ اوہناں ''پنجاب دی لسانی پالیسی تے پنجابی زبان'' بارے اپنی کھوج پیش کیتی اے۔

شمارے وچ شامل سارے مضموناں دی چون ہائر ایجوکیشن کمیشن تے پنجاب یونیورسٹی لاہور دے جاری کردہ قاعدیاں تے ضابطیاں مطابق کیتی گئی اے۔ امید کیتی جاندی اے پئی پیش کیتی گئی کھوج تے پرکھ سُوجھواناں، استاداں تے پڑھیاراں لئی فائدے مند ہووے گی تے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دے ودھا لئی ضرور اپنا حصہ پاوے گی۔ پیش کردہ شمارے بارے تہاڈیاں قیمتی راواں دی اُڈیک رہوے گی۔

.....مدیر

☆ پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

پنجاب دی رہتل تے خاندانی نظام

Punjab's traditions and family system

Abstract:

By examining Punjabi society, we learn that Punjabi culture is facing many problems and social evils. There are no such outdated customs in this society that have been influenced by Hindu culture and Western culture. The British also occupied this region for a long time, which caused the influence of these outdated customs on our society and people. If we look at it from an Islamic point of view, Islam encourages these customs. I will reveal the impact of this system on the people and society in Punjabi society at Pakistan.

Keywords: Society, Punjab, culture, Hindu, India, Pakistan, Islam.

پنجاب پنج دریاواں دی دھرتی دو حصیاں وچ وٹڑیا اے۔ مشرقی پنجاب تے مغربی پنجاب۔ 1947ء مگروں مشرقی پنجاب بھارت ول تے مغربی پنجاب پاکستان ول اے۔ مغربی پنجاب نوں پاکستانی پنجاب تے مشرقی پنجاب نوں بھارتی پنجاب آکھیا جاندا اے۔ مغربی پنجاب دے پنڈاں تے شہراں دونواں وچ حیاتی خاندانی نظام اُتے چلدی اے۔

> ''پنجاب کے دیہاتی اور شہری دونوں حلقوں میں فرد کی زندگی پر خاندان کا اثر سب سے زیادہ ہوتا ہے۔ نسل کے علاوہ زیادہ تر جائیداد بھی آبائی سلسلے کے ذریعے سے ملتی ہے۔''(1)

پنجاب وچ خاندانی نظام ڈھیر پرچلت رہیا جس پاروں ذات برادری تے حسب نسب نوں ڈھیر مانتا ملدی رہی۔ وڈے ٹبر تے خاندان نوں ماضی وچ طاقت جانیا جاندا سی۔

پنجاب وچ ڈھیر خاندان پنڈاں دی مانتا نیں جدکہ شہراں وچ مختصر خاندان نوں اُچیچتا دتی جاندی اے جیہدا وڈا کارن تعلیم اے۔

"The independent nuclear family is characteristics of modern industrial societies." (2)

پنجاب وچ عام خاندان دے نال نال پدرسری طرز دا خاندان وی رائج اے جیہدے وچ خاندان دے بزرگ سربراہ ہوندے نیں۔ خاندان دے مرد دے حکم تے عمل کرن توں بعد خاندان دی وڈی زنانی دا فیصلہ منیا جاندا اے۔ ایس توں اڈ مشترک خاندان اج وی پنجابی پنڈاں وچ ویکھن نوں ملدا اے۔ سانجھے خاندان دیاں دو قسماں نیں اک اوہ جتھے سارے جی رل کے رہندے تے گھر دے مقرر کیتے خرچ وچ حصہ پاؤندے نیں۔ دوجی قسم وچ گھر دے جی اکٹھے رہندے تے نیں پر ہر خاندان اپنا اپنا باورچی خانہ وکھرا رکھدا اے تے اپنی مرضی نال روٹی ہانڈی کردا اے:

"In some families of married sons, with or without their fathers, live in the same compounds cultivate land in common own cattle jointly but nevertheless divide their incomes and cook and eat separately." (3)

پنجاب دے پنڈاں تے قصبیاں وچ سانجھے خاندان دیاں دونویں قسماں پرچلت نیں۔ دونویں قسماں چنگی نظریں تکیاں جاندیاں نیں۔ پدرسری مقامی خاندان دی اجیہی قسم اے جیہڑی شہراں تے پنڈاں تے قصبیاں تناں وچ رائج اے۔ خاندان وچ نواں ویاہیا جوڑا منڈے دے گھر رہندا اے تے وہٹی منڈے دے گھر دی ملکہ متھی جاندی اے۔ حدیث نبوی ﷺ اے کہ:

''عورت اپنے شوہر کے گھر کی حکمران ہے اور اپنی حکومت کے دائرہ عمل میں اپنے عمل کے لیے جواب دہ ہے۔''(4)

فیر وی پنجاب وچ خاندان دیاں اڈو اَڈ قسماں نیں پر ڈھیر پرچلت سانجھا خاندان

اے۔

لکھاں ورہیاں پہلاں انسان جنگلاں، اُجاڑاں تے کھوہاں وچ سُکے گھاہ، پتے تے پھل کھا کے گزارا کردا جنگلاں وچ جنور وی رہندے سن کجھ تگڑے جانوراں دا جدوں داء لگدا اوہ انساناں نوں چیر پھاڑ کے کھا جاندے۔ انسان نوں رب نے اشرف المخلوقات بنا کے گھلیا۔ اوس وحشی جنوراں نال نبڑن دے ڈھنگ طریقے جاچے، ہتھیار بنائے جیہناں نال جانوراں دا شکار وی کردا تے اوہ گوشت وی کھاون لگا۔ کھان پین دا طریقہ بدل گیا تے ہتھیار وی نویں آ گئے۔ فیر جنگل دی بے ڈھنگی حیاتی چھڈ کے وکھرے رہن دا چارا کیتا۔ علاقے دا رہن سہن علاقے دی ثقافت، حیاتی، رسم ریتاں تے عقیدیاں دی ترجمانی اے۔ پنجاب دی دھرتی رہن سہن ثقافت، تہذیب تے روایتاں دی بھرپور ترجمانی کردی اے۔ کماں کاجاں نے حیاتی دے رنگ ڈھنگ انسانی وسیبے نوں دو قسماں وچ ونڈیا۔ اک پنڈ تے دوجا شہر۔ تیجی قسم دا وسیبا وی اے جس بارے غور نہیں کیتا جاندا اوہ قصبے نیں۔

پنڈاں تے شہراں دے مہاندرے دا ڈھیر فرق ایہ وے کہ پنڈاں وچ عام کر کے کچے مکان تے کچیاں گلیاں پورے پنڈ دے آل دوالے پیلیاں جد کہ شہراں وچ پکے مکان، پکیاں گلیاں، وڈیاں وڈیاں دکاناں تے پکیاں سڑکاں نیں۔ قصبیاں اُتے پنڈاں تے شہراں دونوں دا اثر اے۔ ایہ عمومی طور تے اجیہے پنڈ نیں جیہڑے شہراں دا روپ دھارن دی کوشش وچ نہ پنڈ رہندے نیں نہ ای شہر بن سکدے نیں۔ رہن سہن وچ کدھرے پنڈاں دی حیاتی دِسدی اے تے کدھرے شہراں دی۔ پنڈاں، شہراں تے قصبیاں دے واسی اِکو کجھ ہوندے نیں۔ ازلی سانجھاں پنڈاں دے انگ ساک شہراں، قصبیاں تے شہراں دے ساک نیں پنڈاں، قصبیاں وچ دسدے نیں۔ پنجاب زرعی علاقہ اے۔ 1947ء توں پہلاں ہندوستان دا "اناج گھر" سی۔ برنیٹ ڈینس آکھدا اے کہ:

> "یہ علاقہ اصل میں زرعی ہے اور آزادی سے بیشتر اسے ہندوستان کا اناج گھر ہونے کی شہرت تھی۔"(5)

پنجاب عشقیہ لوک گیتاں تے زمین دی زرخیزی پاروں مشہور اے۔ ایہ پاکستان دا سب توں ودھ ترقی یافتہ حصہ اے۔ جیہدا رہن سہن بڑا ای سوہنا تے من کھچواں اے۔ پنجاب وچ

ہزاراں دی تعداد وچ پنڈ نیں تے ہر پنڈ دی رہتل بہتل منظم اے۔

سویرو ویلے پنجابی پنڈاں دی فضا نور بھری ہوندی اے۔ سرگھی ہوئی، ککڑاں بانگاں دتیاں، ہالی جوگاں لے کے کھیتاں نوں ٹر پیندے نیں۔ سانجھ تے مل ورتن پیئڈ و وسوں بدھی اے۔ اک نوں پیڑ ہووے تاں سارا پنڈ اکٹھا ہوندا اے۔ رہن سہن بڑی سادہ اے۔ پنڈ دے گھر آپس وچ جڑے ہوندے نیں تے کندھاں سانجھیاں ہوندیاں نیں۔ پنڈاں وچ اڈو اڈ ذاتاں دے لوک وسدے نیں۔ خوشی غمی وچ سارے اپنے اپنے کم چک لیندے نیں۔ رناں خاونداں نال کماں وچ ہتھ وٹاندیاں نیں۔ پنجاب دے پنڈاں وچ اج توں کجھ چر پہلاں دوپہر شام نوں کم کارتوں ویہلے ہوکے حقے پچا کے لوکی ڈیرے، تکیے جا بہندے نیں۔ وارث شاہؒ دی ہیر توں لے کے پنڈ دے چھوٹے موٹے مسئلیاں دے حل دا مرکز ایہ تکیے، ڈیرے، چوپال گھر تے ذیل گھر ای ہوندے نیں۔ اج کل ہر بندہ اپنا مصروف اے کہ کسے کول ویہل نہیں۔ پنڈاں دی فضا ڈھیر سوہنی اے۔ اکثر شہر دے لوک وی اپنا جی پرچاون لئی پنڈاں دا رُخ کردے نیں۔ لوک ادب، لوک راگ، لوک کہانیاں تے اکھاناں دے رچن ہار پنڈاں دے لوک ہوندے نیں۔ اوہناں دی انکھ دیاں کہانیاں قوم دا وڈا سرمایہ نیں۔ پاکستان دی زیادہ تر آبادی زراعت پیشہ اے۔ زمانہ قدیم توں اک شہری روایت چلی آرہی اے جیہدے سبیوں شہری معاشرے نے نشوونما پائی۔ شہریت مغربی پاکستان دے دوجے حصیاں دے مقابلے وچ مغربی پنجاب اجے ترقی پذیر اے۔ تجارت تے صنعت حرفت دی ترقی سبیوں آبادی پنڈاں توں نکل کے شہر ول نوں اے:

> "شہراں دی زندگی پنڈاں وانگ سدھ پدھری نہیں اے ایہدے وچ وڈے تکلف تے دکھاوے ہوندے نیں۔ رہن سہن، اٹھن بیٹھن، کھاون پین، ملن ورتن تے بولن چالن وچ نویں چانن دا بڑا خیال رکھدے ہن۔"(6)

شہراں وچ دوجے دیساں دے لوکاں رایں حیاتی دے کئی رنگ شہراں وچ ڈھکدے نیں جس پاروں شہراں وچ نت نویں فیشن پھٹدے نیں۔ پنڈاں دا رنگ ورہیاں تائیں اکو ہوندا اے۔ پنجاب دے شہراں وچ کلاس تے اسٹیٹس دا بڑا خیال رکھیا جاندا اے پر ذات پات دا خاص خیال نہیں رکھیا جاندا جدکہ پنڈاں وچ ایہ ات لوڑی دا اے۔ کیوں جے اسلام وچ ذات پات

دی نندیا اے۔ پنجاب دے شہراں وچ سائنس تے بجلی دیاں برکتاں نیں پر پنڈاں وچ ایہ ورلیاں ورلیاں ای اپڑیاں نیں۔قصبیاں دے رہن سہن وچ پنڈاں شہراں دونواں دا عکس دسدا اے۔گویڑ نہیں لایا جاسکدا کہ قصبیاں اُتے پنڈاں دا رہن سہن اُگھڑواں اے کہ شہراں دا، دونویں رنگ برابر نیں۔سوہنی دھرتی دی ہر شے ای سوہنی اے اوہ لوک رنگ ہووے بھاویں نواں رنگ، پنڈ ہووے شہر یاں شہراں نالوں پنڈ تے قصبے سوہنے پنڈاں نالوں شہر تے قصبے تے قصبیاں نالوں پنڈ تے شہر سوہنے ہر وسیبے نے ملکی ترقی وچ بہت کجھ کیتا اے بھاویں اوہ شہر ہون یا پنڈ یا قصبے سانوں ہر رہتل نال پیار اے۔''سانجھ وچ برکت اے''۔رل مل کے رہن والیاں نوں کوئی باہروں بندہ نقصان نہیں اپڑا سکدا۔ایسے طرح سانجھے خاندانی نظام وچ بھراواں دے رل مل کے رہن نال اتفاق دی برکت دِسدی اے۔سانجھے خاندان وچ رہن والیاں وچ اک دوجے لئی احساس دا جذبہ پنگر دا اے اک دی تکلیف نوں دوجے محسوس کردے نیں۔حدیث نبوی ﷺ اے کہ:

''مومن مومن کے لیے ایسے ہے جیسے عمارت کہ اس کا ایک حصہ دوسرے حصے کو مضبوط کرتا ہے۔ پھر آپ ﷺ نے انگلیوں میں انگلیاں ڈالیں۔''(7)

مشترکہ خاندان کیوں جے خونی رشتہ داراں نال رل کے بن دا اے تے آپ ﷺ نے خونی رشتہ داراں لئی بھلائی دا حکم دتا اے۔ کلے رہن والا ہر ویلے اپنے آپ نوں غیر محفوظ جاندا اے۔ کلے رہن والے نوں جدوں گھروں باہر جانا پوے تے اوہدے لئی سب توں وڈا مسئلہ بچیاں نوں کلے گھر وچ چھڈن دا ہوندا اے۔سانجھے خاندان والے اپنے آپ نوں محفوظ جاندے نیں۔ جدوں گھر دا اک جی کم لئی باہر جائے تے اوہنوں بال بچے دی فکر نہیں ہوندی۔معاشرہ اوہدوں تشکیل پاؤندا اے جدوں لوکی اک دوجے دے دُکھ، درد تے خوشی غمی دے ساتھی ہوون۔سانجھے خاندان دے جی اک دوجے دی خوشی، غمی تے دکھ درد دے بہترین ساتھی ہوندے نیں۔ نکے نکے درد تے دکھ وچ وی اک دوجے دا ساتھ نہیں چھڈ دے۔ اللہ تعالیٰ نے قرآن مجید وچ والدین دی خدمت بارے ڈھیر زور دتا اے۔حدیثاں وچ وی تھاں تھاں تے ماپیاں دی خدمت کرن والے نوں جنت دی خوشخبری سنائی اے۔سانجھے خاندانی نظام وچ ماں، پیو اولاد دے نال رہندے نیں ایس طرحاں اوہناں دے حقوق دا خیال رکھیا جاندا اے۔ کلے رہن والے

خاندان وچ ماپے اولاد نال نہیں رہندے جس پاروں ماپیاں دے حق ہرگز پورے نہیں ہوندے۔ ماپے جس طرح نکے ہوندیاں توں وڈے ہون تیکر اپنے بالاں دی پرورش کردے نیں اولاد دا وی فرض اے کہ اوہناں نوں کسے وی قسم دی تکلیف نہ اپڑے۔ آپ ﷺ نے ہمدردی، خیر خواہی تے ایثار و قربانی دے جذبے نوں اچاریا۔ ایس جذبے توں بغیر معاشرہ، معاشرہ نہیں سگوں بھیڑ اے۔ سانجھے خاندان وچ رہن والا اک بندہ جے گھٹ کما رہیا ہوئے تے دوجے کماون والے اوہنوں سہارا دیندے نیں کیوں جے باورچی خانہ اِکو ہوندا اے تے ہر کوئی اوس نوں چلان لئی اپنا اپنا حصہ دیندا اے۔ جیہڑا گھٹ کما رہیا ہوندا اے اوہ جے اپنا حصہ تھوڑا وی پاوے تے سارے اوہدے حصے نوں قبول کردے نیں۔ ایس توں اڈ سانجھے خاندان دی اک ایہ قسم وی ہوندی اے جیہدے وچ گھر دے تمام لوک اک ای چھت دے ہیٹھ رہندے نیں۔ گھر دا صحن وی اکو ای ہوندا اے پر خاندان دا وکھرا باورچی خانہ ہوندا اے۔ ایس صورت وچ کوئی دوجا خاندان بھکا نہیں سوندا اگر اک خاندان دا مرد گھٹ کما رہیا ہوندا اے تے دوجا ایس گل توں آگاہ ہوندا اے تے اوہدی مالی امداد کر دیندا اے۔ حدیث نبوی ﷺ اے کہ:

> "قسم اس ذات کی جس تک اپنے بھائی کے لیے وہ (بھلائی) نہ چاہے جو اپنے لیے چاہتا ہے۔"(8)

آپ ﷺ نے واضح کر دتا کہ جیہڑا دوجیاں دی مدد کردا اے لوڑ ویلے کم آوندا اے، اللہ تعالیٰ اوہدا کفیل ہو جاندا اے۔ اللہ رب العزت ایس ایثار تے جذبہ ہمدردی تے خیر خواہی دا اجر قیامت دیہاڑے عطا کرے گا۔ سانجھے طرز دے خاندان وچ رہن والے اک دوجے دے بہترین ہمسائے ہوندے نیں۔ غلام فاطمہ ہوراں موجب:

> "مشترک خاندان والے اک دوجے دے ہمسائے وی ہوندے نیں ایس طرح مشکل ویلے باہر دے لوکاں کول امداد لئی نہیں جانا پیندا۔"(9)

رشتیاں دا احساس مخلوط خاندان والے لوکاں وچ اینا نہیں ہوندا جناں سانجھے خاندان دے جیناں وچ ہوندا اے یعنی سانجھا خاندان رشتیاں دے احساس دی ڈھیر سوہنے ڈھنگ نمائندگی کردا اے۔ اج معاشرہ مغرب زدگی پاروں بے راہ روی دا شکار اے۔ کیبل، انٹرنیٹ تے بے حیائی دے دوجے آلیاں نوجوان نسل نوں بہکا کے رکھ دتا اے۔ ماپیاں دے کماں کاراں

تے ٹر جاون مگروں نویں نسل ایہناں شیواں دا غلط ورتارا کردی اے۔ ایہ اک گھر دی نہیں ہر گھر دی کہانی اے جیہدے پاروں پنجاب وسیب بے راہ روی دا شکار ہو رہیا اے۔ سانجھے خاندان دی طرز والے خانداناں وچ ایہ بے راہ روی گھٹ اے کیوں جے گھر دا وڈا کڑی نظر رکھدا اے۔ سانجھے ٹبر وچ رہن والیاں وچ احساس ذمہ داری ڈھیر ہوندی اے ہر جی اندر احساس ہوندا اے کہ اوہ گھر چلان لئی اپنی ذمے داری پوری کرے۔ صوبیہ عثمان دا آکھنا اے:

''سانجھے خاندان وچ رہن والے افراد وچ احساس ذمہ داری بہت زیادہ ہوندی اے۔''(10)

سانجھے ٹبر وچ رہن والیاں دے کم دی نوعیت ونڈی تے ہوندی اے جس پاروں گھر دے اک بندے تے سارے کم دا بھار نہیں ہوندا۔ گھر دے ہر جی دی نظر بالاں اُتے ہوندی اے تے اوہناں نوں زندگی گزارن دے سوہنے طریقے سکھاندے نیں۔

رب سوہنا بندے نال ڈھیر پیار کردا اے بندے نوں جس گل توں روکیا اوہ بندے دے نقصان پاروں اے۔ ہر منع کیتی گل وچ اللہ دی کوئی نہ کوئی حکمت اے۔ سانجھے خاندانی نظام وچ اللہ دی رضا نہیں ایس پاروں ایہدے ڈھیر نقصان وی اے۔ ایس نظام نال ودھیریاں برائیاں، لڑائیاں، جھگڑے، فساد پھٹ دیاں نیں۔ سانجھے ٹبر دی بنیادی خامی اے کہ کئی واری بے معنی گلاں فساد دا کارن بن دیاں نیں۔ ٹبر وچ بغض، کینہ، عداوت تے حسد ورگیاں برائیاں جنم لیندیاں نیں۔ حسد توں بچن دی مسلماناں نوں تاکید کیتی گئی جے کوئی جی ایہ خواہش تے آرزو رکھے کہ رب دیاں ساریاں نعمتاں دوجے کولوں کھوہ لوے تے آپ لے لوے تے ایہ حسد اے۔ چغلی تے غیبت ورگیاں برائیاں وی سانجھے خاندانی نظام توں ودھدیاں پھلدیاں نیں۔ دوجے اگے کرنا پٹھ پچھے برائی کرن نوں اللہ تے اوہدے رسول ﷺ نے منع فرمایا اے۔ سانجھے ٹبر وچ اجہیاں ڈھیر برائیاں پائیاں جاندیاں نیں جیہڑیاں گناہ دے زمرے وچ آوندیاں نیں۔ بندہ ایہناں گناہواں دا جانوں نہیں ہوندا تے اپنے اعمال نامے سیاہ کردا چلا جاندا اے۔ بدگمانی، تجسس، لک کے دوجیاں دیاں گلاں سننا وی سانجھے ٹبر وچ رہن والیاں دیاں خصلتاں نیں۔ بدگمانی گناہ دے زمرے وچ آتندی اے کیوں جے بدگمانی دا مطلب کسے بندے بارے بلاسبب خیال ظاہر کرنا اے۔ یاں دوجے بارے غلط رائے رکھنا۔ دوجیاں دے معاملیاں وچ ٹوہ لانا، جستجو کرنا کسے دا

ذاتی خط پڑھنا، چوری چھپے گلاں سننا بداخلاقی اے۔ ایہناں گلاں نال معاشرے وچ ڈھیر ہنگامہ تے فساد برپا ہوندا اے۔ بہتان یا الزام تراشی وی سانجھے سماج وچ موجود ہوندی اے اجیہے ٹبر وچ رہن والے اللہ تے اوہدے رسول ﷺ دے حکم توں بے خبر اک دوجے تے الزام دھر دے بھل جاندے نیں کہ ایہ وڈا گناہ اے۔ منافقت سانجھے ٹبر وچ ودھیر پائی جاندی اے منافق اوہ اے جیہڑا بظاہر مسلمان ہوندا اے پر اوہدی چاہ دو جیاں نوں آپس وچ لڑان دی ہوندی اے۔ اک دی برائی دوجے تیکر اپڑان دے جتن وچ اوہ بغض، کینہ تے عداوت پیدا کر کے فساد کھلار دا اے اجیہے لوکاں دی سزا قیامت دے دن رسوائی تے ذلت ہووے گی۔ برے دوست دی صحبت چنگے نوں وی برا کر دیندی اے۔ ایسے طرح ہر ویلے اک دوجے نال رہن نال بچے اک دوجے دیاں برائیاں سکھ لیندے نیں کیوں جے برائی وچ ڈھیر کشش اے۔ چنگیاں خصلتاں گھٹ تے بھیڑیاں خصلتاں بوتیاں اک دوجے کولوں لیندے نیں۔

سانجھے نظام دے اثر ہیٹھ بالاں دی تربیت وچ اوکڑاں دا سامنا اکثر ماواں نوں کرنا پیندا اے۔ ہر ماں اپنے طریقے نال بچے دی تربیت کرنا چاہندی اے پر سانجھے ٹبر وچ ماواں نوں اوہ حیثیت نہیں ملدی جو اک ماں نوں ملنی چاہیدی اے۔ جے ماں بچے نوں ضد توں منع کرے تے دوجا اوہدی ضد پوری کر دیندا اے جس سبب وں ماں دا کردار ثانوی حیثیت دا کیس وٹ لیندا اے۔ بزرگ بالاں اُتے بے جا پابندیاں لاندے نیں۔ بے جا روک ٹوک بال نوں بدتمیزی ول پریردی اے جس توں اوہنوں چھوٹے وڈے دا کوئی ادب لحاظ نہیں رہندا۔ بداخلاقی دی وجہ ایہ نظام ای اے۔ سانجھے ٹبر وچ حکمران جدوں دو فریقاں وچ فیصلہ کردا اے تے اک فریق نال ناانصافی ضرور ہوندی اے۔ ایس طرح اک بھرا تے ظلم ہو جاندا اے۔ ایس بارے حدیث نبوی ﷺ اے:

> ''جس نے اپنے بھائی پر ظلم کیا ہو تو اس کو چاہیے کہ آج ہی اس سے پاک ہو لے اس دن سے پہلے کہ اس کے پاس دینے کو نہ دینار ہوگا نہ درہم، ظلم کے بدلہ مظلوم کو ظالم کی نیکیاں دلوائی جائیں گی۔''(11)

"An example of extended family living together would be a husband and a wife, their children, and the

husband parents. (The children's grand parents)." (12)

سانجھا خاندانی نظام اوہ اے جیہدے وچ بیوی، کھسم، بالاں تے کھسم دے ماپیاں دا بچیاں نال رل کے رہن نال تشکیل پاندا اے۔ اجیہے سانجھے ٹبر دی اسلام اجازت دیندا اے کیوں جے سوہرا زنانی لئی پیو دی تھاں اے تے اوہ زنانی لئی محرم قرار دتا گیا اے ایس پاروں اسلام نے ماپیاں دی خدمت کرنا اولاد دا سب توں وڈا فرض قرار دتا اے۔ ماپیاں دی خدمت اوہناں نال صلہ رحمی، شفقت تے محبت کرن دی تاکید قرآن تے حدیثاں وچ تھاں تھاں تے دسدی اے۔ شرک نال دوجا کبیرہ گناہ ماپیاں دی نافرمانی قرار دتا گیا اے۔ ماپیاں دی خدمت نہ کرن والے دی معافی نہیں اے۔ جہاد اُتے ماپیاں دے حقوق نوں ترجیح دتی گئی اے۔

زنانی دا پردہ خاوند، پیو، سوہرے، اپنے تے کھسم دے بھراواں، بھنویاں تے بھتیجیاں لئی نہیں باقی سب نال اے۔ خاوند دے پیونوں زنانی لئی محرم قرار دتا گیا اے پر خاوند دے بھراواں نوں نہیں تے نامحرم زنانیاں تے مرد اک چھت ہیٹھ نہیں رہ سکدے ایس توں اڈ چاچے، تائے، پھوپھیاں وغیرہ دے بال وی آپس وچ نامحرم نیں اوہناں دا آپس وچ پردہ اے جد سارے اکو گھر رہندے نیں تے بے پردگی ہوندی اے جدکہ اسلامی اصولاں رجھوں اپنے بالاں دا بستر وی اک خاص عمر توں بعد وکھرا کردین دا حکم اے۔ اسلام دا دسیا طرزِ حیات تے رہن دے طریقے موجب کھسم، بیوی، بچیاں تے کھسم دے ماپیاں نال گھرانہ بن دا اے۔

پنجاب وچ جیہڑا سانجھا خاندان رائج اے اوہ اسلام دے اصولاں دے اُلٹ اے۔ ایہ نظام ہندو دھرم دے اثر ہیٹھ مسلماناں وچ آیا۔ اسلام دی بنیاد رکھن والے حضرت محمد ﷺ نے جس طریقے نال زندگی گزارن دا حکم دتا اوہدے مطابق جیہڑا سانجھا خاندان پنجاب وچ رائج اے اوہ غلط تے شریعت دے خلاف اے۔

سانجھے ٹبر وچ رہن والا نفسیاتی اُلجھناں تے اعصابی دباؤ دا شکار ہو جاندا اے۔ اجیہے ٹبر اج کل لبھدے نہیں پر جیہڑے ہے نیں اوہ ایس نظام توں بیزار تے اُکتائے جاپدے نیں۔

قرآن مجید دی آیت وچ مذکور اے کہ کس قسم دے خاندان دی اسلام اجازت دیندا اے:

> ''مسلمان عورتوں سے کہو کہ وہ اپنی نگاہیں نیچی رکھیں اور اپنی عصمت میں فرق
> نہ آنے دیں اور اپنی زینت کو ظاہر نہ کریں سوائے اس کے جو ظاہر ہے اور

اپنے گریبانوں پر اپنی اوڑھنیاں ڈالے رہیں اور اپنی آرائش کسی کے سامنے ظاہر نہ کریں سوائے اپنے خاوندوں کے یا اپنے والد کے یا اپنے خسر کے یا اپنے لڑکوں کے یا اپنے خاوند کے لڑکوں کے یا اپنے بھائیوں کے یا اپنے بھتیجوں کے یا اپنے بھانجوں کے یا اپنے میل جول کی عورتوں کے۔"(13)

اسلام نے مسلماناں نوں حیاتی لنگھاؤن لئی بڑے سوہنے، سنہرے تے سادے اصول دتے نیں۔ جیہناں تے عمل کر کے حیاتی دنیا تے آخرت دونواں وچ آدرمان پاسکدی اے۔

سانجھے خاندان تے رہتل دا نظام بطور رواج پنجاب وچ ڈھیر اے وڈ وڈیرے ایس نظام نوں چنگا جاندے سن ایس نظام نوں ڈھیر وڈیایا جاندا سی۔ سارے بھرا رل مل اک چھت ہیٹھ رہندے جیہڑے ایس نظام توں اک اک کر کے وکھ ہو جاندے۔ اوہناں نوں چنگی نظریں نہ جاچیا جاندا۔ معاشرے وچ علمی پسار پاروں نویں نسل پڑھ لکھ کے شعور پا گئی اے کہ طلاق توں اڈ کنہاں سماجی برائیاں دے پنگر ن نال خاندان اسلامی اصولاں توں باہر ہو رہے نیں۔ برصغیر وچ مسلم سماج اتے ہندو دھرم دے گوڑھے سائے ویکھن نوں ملدے نیں۔ ایسے پاروں پنجابی وسیب تے ثقافت وچ سانجھے خاندانی نظام نوں مڈھلی حیثیت حاصل اے۔ ایہ سانجھ پنجاب دی ثقافت دی خصلت جانی جاندی اے۔ اول روز توں پنجاب دی دھرتی دھاڑویاں دے غلبیاں دا شکار رہی۔ جیہڑے ایتھے اپنی اپنی ثقافت دے کجھ نشان ضرور چھڈ گئے۔ سانجھے خاندای نظام نوں "صیلی خاندان Joint Family System"، Extended Family یاں House Hold Family آکھیا جاندا اے۔ ایہ اجیہا خاندان ہوندا اے جیہدے وچ میاں بیوی تے بالاں توں اڈ ٹبر یاں خاندان دے دوجے جی وی رل مل رہندے نیں۔ سانجھا خاندانی نظام وی ایسے رسم و رواج دا حصہ اے۔ گرچہ ہر خطے دا خاندانی نظام ثقافت تے رہتل بہتل پاروں چلدا اے۔ مشرقی یورپ وچ اٹھارہویں صدی دے ہندواں وچ اج وی خاندانی اکٹھ دا ڈھیر رواج اے۔ ایہ نظام پاکستان خاص کر پاکستانی پنجاب وچ ہندوواں دے اثر ہیٹھ رائج ہویا۔ اگرچہ اکٹھ دا ایہ نظام بھائی چارے دا سرخیل اے۔ اک دکھ یاں تکلیف وچ ہوئے تے سارے اوہدا درد محسوس کر کے بے چین ہو جاندے نیں۔ حدیث موجب سارے مسلمان آپس وچ اک پنڈے وانگ نیں جیہدے

اک حصے نوں تکلیف اپڑے تے سارا پنڈا تکلیف محسوس کردا اے۔ بھائی چارے تے لوکاں دی سانجھ ورتامکی سطح تے ریاست نوں مستحکم کردی اے۔ اسلام نے کجھ تھاواں تے ڈھیر سانجھ دی ممانعت کیتی اے۔ اقبال چوہدری موجب:

''صلبی خاندان میں بھائی، بہنں، چچیرے، نمیرے، خلیرے، پھپھیرے اور دادا دادی ہوتے ہیں۔''(14)

پنجابی رہتل تے سانجھے خاندانی نظام دی آپس وچ ڈونگھی سانجھ اے۔ پنجاب دی دھرتی ایس نظام دی ڈھیر سوہنی تے من کھچویں ترجمانی کردی اے۔ پنجاب وچ لکھے جاون والے قصے، کہانیاں، افسانے، ڈرامے ڈھیر نیں جیہڑے حیاتی لنگھاون دے سانجھے نظام دے آگو نیں۔ قصہ وارث شاہ دی ہیر دا ہوئے یاں میاں محمد بخش دی سیف الملوک دا، رفعت دے افسانے ہوون تے بھاویں سجاد حیدر دے ڈرامے کئی صدیاں پچھوں توں ای سانجھے ٹبر تے خاندانی نظام دا اچارن سنگھنا ٹریا آرہیا اے۔ وارث شاہ موجب:

بھائیاں باجھ نہ مجلساں سوہندیاں نیں تے بھائیاں باجھ بہار ناہیں
بھائی مرن تاں پوندیاں بھج بانہاں بھائیاں باجھ پرہے پروار ناہیں(15)

ایسے طرح میاں محمد بخش ہوراں اپنے ڈھیر شعر ماں پیو، بھراواں بھیناں بارے گھڑے کیوں جے سانجھا خاندانی نظام ماپیاں تے بھیناں بھراواں دی رلت نال بن دا اے۔ جس ویلے شہزادہ سیف الملوک اپنے ٹبر توں وچھڑ گیا اوس ویلے میاں محمد بخش کجھ ایس ڈھبوں لکھدے نیں:

ایہو درد میرے دل آئے رو رو کوکاں ماراں
ماپے بھیناں بھائی باہجوں ناں میں جھٹ گزاراں(16)

سانجھے خاندانی نظام بارے پنجابی زبان تے ادب وچ ڈھیر محاورے تے اکھان نیں جیویں ''اپنا مارے گا تے چھاویں ای سٹے گا'' یاں ''شریک لا دے لیک نبیڑے جتھوں تیک'' پنجاب وچ پدرسری طرز دا سانجھا خاندانی نظام رائج رہیا جیہدے وچ چودھر ٹبر دے وڈیرے مردنوں حاصل ہوندی اے۔ سربراہ اپنی مرضی اپنے بیوی بچیاں، پوترے پوتریاں تے خاندان دے دوجے جیناں اُتے تھپدا اے۔ اقبال چوہدری موجب:

''خاندان کا سربراہ اپنے اختیارات میں تحکم پسند اور مطلق العنان ہوتا

ہے۔"(17)

ایس نظام وچ میاں بیوی دے ازدواجی رشتے دی تھاں ماپیاں، بھین بھراواں یعنی خونی رشتے دی ڈھیر اہمیت ہوندی اے اجیہے ٹبر وچ ہر جی اپنی لیاقت پاروں ٹبر لئی حصہ پاؤندا اے۔ اکثر بڈھے تے بے روزگار جیہڑے کما نہیں سکدے اوہناں دی ایس نظام راہیں چنگی کفالت ہوجاندی اے۔ سانجھے ٹبر داوڈا کارن غربت اے۔ اکثر ٹبر گھر دے خرچے پورے نہ ہوون دے خوف نال سانجھے رہندے نیں۔ اک خام خیال ایہ وی اے کہ سانجھا خاندانی نظام اُچے طبقے لئی اے کیوں جے ایس نظام نوں چلاون لئی ڈھیر سرمایہ یاں خرچہ درکار ہوندا اے۔ اک ہور سانجھ ایہ کہ ڈھیر لوک اپنے جدی پشتی گھر چھڈنا پسند نہیں کردے سگوں نسل درنسل اوسے گھر وچ رہنا چاہندے نیں۔ ایہدی مثال لئی مرید کے دے اک ٹبر دا جائزہ لتا گیا جیہڑا "مجاہد خاندان" اکھواندا اے۔ 6 بھرا اپنے ٹبراں نال اکٹھے رہندے سن بعد وچ اولاد جوان ہون توں بعد اوہناں دے بیوی بچے وی اوسے ٹبر دا حصہ نیں۔ Willium Goode موجب:

> "Male persons who have right to the products of the family property, which was supposed to be passed down intact from one generation to the next." (18)

پاکستانی پنجاب وچ رائج مشترکہ خاندانی نظام وچ اکثر بچیاں دے ویاہ خاندان وچ ای کیتے جاندے نیں۔ البتہ پنجاب دے شہراں وچ اکٹھے رہن دا رواج بہت گھٹ گیا اے۔ نویں نسل وکھرے خاندانی نظام نوں پسند کردی اے۔ معاشرتی اُتھل پتھل تے ترقی نے صوبہ پنجاب نوں ڈھیر متاثر کیتا اے۔ جدکہ پنڈاں، گرانواں وچ اکٹھ دے نظام دا رواج اج وی ڈھیر اے۔ اوتھے خاندان دے جیئاں وچ اپنائیت، پیار تے احترام ہوندا اے۔ اک دوجے دا دکھ درد سمجھدے نیں تے خوشی غمی، دکھ سکھ وچ شریک ہوندے نیں۔ سانجھ خاص خاندانی سانجھ وچ چنگ مند دونویں ہوندے نیں۔ ہر عمل دے منفی مثبت دونوں پرت دسدے نیں۔

خاندانی سانجھ راہیں دکھ سکھ دی سانجھ، خوشیاں غماں دی سانجھ واضح دسدی اے کسے جی دی موت نال ٹبر تتر بتر ہوکے رلدا نہیں جیئاں نوں سہارا دین لئی ٹبر موڈھا لاؤندا اے۔ علیحدگی یا طلاق دی صورت وچ وی ٹبر معاشرتی کھلار دا نشانہ نہیں بن دا۔ ہندو دھرم دا تراشیدہ سانجھا خاندانی

نظام اگر چہ شریعت محمد ﷺ دے خلاف اے۔ ایس نظام وچ چنگیائیاں دے نال ڈھیر برائیاں نیں۔گل رخ سعید موجب:

> ''اس سے مراد قریبی رشتہ داروں کا ایسا گروہ ہے جو اکٹھے رہتے اور خورد و نوش میں شرکت کرتے ہیں اس کے ارکان کی زبان مذہب اور ثقافت میں یکسانیت پائی جاتی ہے۔''(19)

اسلامی اصولاں دے مطابق ایس نظام وچ سب توں پہلے زنانیاں دے پردے دے مسئلے اُبھر دے نیں۔ اسلام وچ سوہرے توں پردا نہیں پر دیور جیٹھ نامحرم نیں اوہناں توں پردا واجب اے۔ پنجاب وچ رائج سانجھے ٹبراں وچ دیور جیٹھ کولوں پردا نہیں جدکہ اسلام وچ دیورنوں ''شر'' قرار دتا گیا اے۔موجودہ دور وچ اکثر بھرجائیاں دی اپنے خاوندتوں ودھ ساکا داری دیور نال ہوندی اے۔ معاشرتی خرود اوہدوں پھٹدا اے جدوں دیور بھرجائی دی لڑائی نکیاں نکیاں گلاں توں چھڑ پیندی اے تے لڑائی قتل و غارت تیکر اپڑ جاندی اے ایجہاں اکثر خبراں اخباراں راہیں دسدیاں نیں:

> ''گھریلو تنازعہ پر بھابی کو گلا دبا کر مار ڈالا۔''(20)

اگر چہ خاندان سماج دا مڈھلا گروہ ہوندا اے۔ حیاتی ہر جی دے خاندان دوالے ہی گھمدی اے۔ پرانے زمانے تے اک دے دور ہر اک وچ خاندانی نظام رائج رہیا تے ہے پر ویلے دے نال نال ایہدے وچ بدلاوا آوندا رہیا۔ خاندان کسے وی قوم دی ثقافت اچارن وچ اہم کردار ادا کردا اے کیوں جے خاندان یاں ٹبر اجیہا مختصر گروہ ہوندا اے جیہڑا عام طور تے ماں پیو تے بالاں نال بن دا اے۔

خاندان اجیہا ادارہ اے جیہڑا کسے وی دوجے ادارے توں ودھ فرائض سرانجام دیندا اے۔ ایہدا سب توں وڈا فرض بال بچے دی پرورش اے۔ بالاں دی تربیت، بھائی چارا دوستی، خلوص، کسے وی سماج دے ٹبر دا مڈھلا فرض اے۔حقی گل ایہ کہ بالاں دی مڈھلی تعلیم وی خاندان یاں ٹبر نال مشروط اے کیوں جے ماں دی گود بال دی پہلی درسگاہ ہوندی اے۔

Robert borns موجب:

"The family provides an identity for its offspring

racial, ethic, religious, socio-economic and gender rules". (21)

پر اج دے زمانے خاندانی فرض دی تھاں نرسری سکولاں لے لئی اے۔ اگر چہ خاندان وڈا چھوٹا ہوسکدا اے ایہدے وچ سانجھا تے وکھرا دونویں نظام ہی رائج ہوسکدے نیں۔

☆☆☆

References:

* Chairperson, Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore

1. Brniet dens, Pakistani Muashara aur Saqafat, P:131
2. T.B.Bottomore- Sociology, (London: George Allen and Unwill Ltd)171
3. Sgar Ahmad- Class and Power in a Punjabi Village, (Lahore: 1977)44
4. Abwa Ali Mododi- Parda (Lahore: Islamic Publication Ltd. 1967)236
5. Brniet dens- Pakistani Muashara aur Saqafat, 1965, P: 131
6. Arshad Ferz Poori- Paindu Ty Shehri Waseba, (Lahore: Pakistan Punjabi Adabi Board, 1980)22
7. Hameed Ullah- Doctor, alolaio walmrjan, (Lahore: Sheikh Muhammad Bashir and Sons)352
8. As Above, P:347
9. Ghulam Fatima (Interview), Mujahid house (Mujahid Family), Mujahid Street, Bnagla Stop G.T road Muridky, 2015
10. Sobia Usman, (Interview) (Mujahid Family), 2015
11. Hameed Ullah, Doctor, Alolaio walmrjan, P:346
12. David Knox, Choices in Relationships an Introduction to Marriage and the Family (Austrailia: Thomson, 2005)8
13. Muhammad Rfai (Translator), Quran Majeed (Lahore: Deeni Kutab Khana)425
14. David Knox, Choices in Relationships an Introduction to Marriage and the Family, P:8

15. Sally Wehmeier, Oxford Advanced Learner's Dictionary, (London: Oxford University Press)834
16. Muhammad Rfai (Translator), Quran Majeed, P:424
17. Muhammad Iqbal Chaudhary, Pakistani Muashara (Lahore: Aziz Publishers, 1982)131
18. William J. Goode, The Family (New Dehli: 2007)107
19. Gul Rukh Saeed, Social Work (Lahore: Aitasam Publishers, 2003)80
20. Roznama Awaz, 19 April 2011, P:2

* ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو
** حافظ محمد حماد مشتاق
*** ڈاکٹر شبنم اسحاق

لوک کہانیاں: رہتل دیاں کہانیاں

Abstract:

This study contends that folk stories emerge from and reflect actual practices, challenging anthropocentric and idealist interpretations. Folk stories are not stories about humans only. Rather than being human-centered and human-specific, these stories arise from the interactions of diverse beings, objects, and symbols that constitute the fabric of society. Crucially, folk stories underscore the entangled nature of sociality by emphasizing the agency of non-human actants, such as flutes, arrows, pitchers, and trees, alongside beings like horses, cows, buffaloes, and dogs. Together these shape and sustain stories and societies. Building on this perspective, this study further argues for the dynamic and non-fixed nature of culture and sociality.

Keywords:Punjabi Folklore, Culture, Myth, Literature, Society.

جان پچھان:

ہوند تے وسیب اک دوئے دے جمن ہار ہن تے کسے وی وسیب دے وسنیکاں دیاں مڈھلیاں لوڑاں دے پورا ہون نال ہی وڈا سلیکھ پُھٹنا شروع ہو جاندا ہے۔ تاریخی پکھوں لکھتی روپ توں پہلاں ایس سلیکھ دا کُھر ا زبانی ریت دی مخبری نال ٹر دا ہے تے ساڈے موہرے لوک ادب آن کھلوندا ہے۔ لوک ادب دے تن وڈے روپ ہن۔ لوک گاون، اکھان تے لوک کہانی۔ ایہناں تناں سروپاں وچ ایتھوں دا رہن سہن، ریتاں رواج، میل جول، انگ سنگ، واہ ورتن تے سوچن ڈھنگ اُگھڑواں وکھالی دیندا ہے۔ ورھیاں دا انسانی تجربہ ایس ادب دا سوما ہے۔ زباناں دے سیانے ایس گل نوں مندے ہن کہ علامت وسیب چوں پُھٹدی ہے تے کہانی وچ آؤندی ہے۔ اگانہہ کہانی پھیر نویاں علامتاں جمدی ہے۔ لوک ادب اوہناں کہانیاں راہیں سُوجھ نوں اک لڑی وچ پرو کے اگلیاں پیڑھیاں دی سُرت سیہان بناؤندا ہے۔ لوک ادب دے ہور سروپ جیویں کہ لوک گاون تے اکھان وی اک سوہنا جہان ہے پر ایتھے اسیں اُچیچی گل لوک کہانی تے کرسائیں۔

حیاتی دی ہوند دے مُڈھلے کُھریاں دے نشان تاں ہُن کروڑاں ورھے پرانے لبھدے ہن۔ اوہ کون ہان؟ تے کیویں دے ہان؟ اینتھروپالوجی، آرکیالوجی تے ایہو جیہے دوجے علماں دے سوجھوان ایہناں گھونجراں دا سِر البھن نوں لگے پر اک گل پکی ہے کہ انسان دی اک سِک فطرت نوں سمجھن تے اوس تے قابو پاون دی ہمیش رہی ہے۔ کسے وی نویں شے دے سُکھ دُکھ نے مِتھ نوں جمیا۔ اوس مِتھ دے پاتر ہی ایہناں کہانیاں دے ہیرو بنے۔ ویلے دے نال نال "ترقی" نے اوہناں پاتراں دے ماورائی روپ نوں تاں بدل دتا پر کہانیاں وچ اوہ پاتر علامت دا روپ وٹا گئے۔ ایہ علامتاں پورے سماج دی سُرت سیان دی جھلک ہوندیاں ہن۔ ہیراوے لکھدے ہن:

> "Metaphor is predictive because it is embedded in a rich system not private to any one man."(1)

رولاں باتھ کسے وی وسیب دی متھ، جیہڑی کہ علامت بن کے سماج وچ ٹُر دی، نوں

ڈھیر گُنی تے ساہ ست آلی آکھدے ہن۔ اوہناں دے آکھن موجب لفظ دے اصل معنے وسیب دی متھ راہیں ہی سمجھے جا سکدے ہن کیوں جے:

"Myth is a language robbery"(2)

اسیں آپ دے اک لیکھ وچ بولی دے متھاسی معنیاں تے لوک ادب وچ علامت دے روپ نوں پوتر تا تائیں اپڑن تے گل کیتی ہے۔ اوس لیکھ وچ لفظ گھوڑی کیویں جنور توں عزت دی علامت بندی، دا بھرواں ویروا کیتا ہے۔ اسیں اوس لیکھ راہیں ایہ سِٹا کڈھیا ہا:

"جیویں لفظاں دی ورتوں پچھے دماغ وچ کوئی تصور ہوندا ہے ایویں ہی سماج وچ کیتے کماں پچھے وی اک تصور ہوندا ہے جیہڑا اوس وسیب وچ ہی سمجھیا جا سکدا۔ بولی دی ساخت ورگی ہی سماجی روّیاں دی ساخت ہوندی ہے۔ بولی دی طرح ہی سماجی روّیاں وچ signifer تے signified ہوندے ہن۔ ایس لئی کسے وی سماجی روّیے نوں اوس سماج دی مادری بولی راہیں ای سمجھیا جا سکدا ہے۔ بولی اُکا اک بندے دی گل دوئے تائیں اپڑاون ای نہیں ہوندی سگوں بولی پچھے اوس سماج دا رہن سہن، وسیب، تواریخ، فلسفہ، نفسیات سگوں سارے علم ہی ہوندے ہن۔ بولی لفظاں تے علامتاں راہیں بندی تے لفظ تے علامتاں اوس سماج دیاں متھاسی کہانیاں چوں پھُٹدے ہن۔"(3)

پنجاب دی دھرتی اُتے وکھو وکھ قوماں دے ملن نال ایہناں مِتھاساں وچ رنگا رنگی ہوئی۔ ایس چاش وچ الہامی مذہباں نے وی رس گھولیا۔ قبیلیاں وچ باہروں آئی واہرنوں ڈکا لاون یاں کسے ریتل لج نوں سانبھن کان کسے راٹھ دی نابری دی گل ڑی، پریت دیاں لڑیاں نے جُثے نوں سیک دتا، پشواں، پنچھیاں، رُکھاں دریاواں، ککھاں تے کانیاں ایتھوں تائیں کہ سماج وچ نکی نکی شے یاں جیو جیہے جیوندے جاگدے پاتراں دیاں کہانیاں لوکائی وچ کلاسیک دا روپ دھار ٹُریاں۔ کسے دے چج یاں کچج دا نیاں سماج نے آپ ہی کیتا تے ایہ لوک کہانیاں آون آلیاں پیڑھیاں کان راہ گُراہ وچ لکیر بن کھلوتیاں۔

لوک کہانی: رہتل دی کہانی

کہانی دا روپ جیہڑا ورھیاں توں زبانی ریت راہیں ٹُر یا آؤندا ہا، اوس دا مُڈھ" پنج تتتر" ہووے، ویدی ویلا یاں اوس توں وی پہلاں حیاتی دی پہلی ہوند، لوک ادب دا انگ سمجھدیاں لوک کہانی دی ٹرم ہی ورتی جاندی ہے۔ کئی سوجھواناں ایس دا نکھیڑا کرن دے وی جتن کیتے جیویں متھ کتھا، دنت کتھا (Legend) پشو کہانی، پریت کہانی، دھرم کتھا یاں پری کہانی ورگے ناں ورتیجے۔ پر ولیم باسکم (William Bascom) دے آکھن موجب 'نثری بیانیہ' ٹرم لوک کہانی نالوں ڈھکواں ہے کیوں جے فوک ٹیل (Folktale) انگریزی دی ٹرم دا ترجمہ لوک کہانی ہوندا ہے پر انگریزی وچ ایہ ٹرم پری کہانی (Marchen) کان ورتی جاندی ہے کیوں جے ولادی میر پروپ دیاں روسی پری کہانیاں دا انگریزی ترجمہ 1958ء وچ (Morphology Of The Folktale) دے ناں توں ہویا ہے۔ سٹتھ تھامسن (Stith Thompson) دے آکھن موجب 1946ء تیکر فرانس، جرمنی، سویڈن تے روس وچ FolkTale تے Fairy Tale لفظ سارے معنیاں وچ ورتیا جاندا ہا۔ تھامسن آکھدا ہے کہ فرانسیسی Conte Populaire، جرمنی Marchen سویڈن دا Sage تے روسی Shazke اکو شے دا ناں نہیں۔ ونجارا بیدی ہوراں وی 'لوک کہانی' تے 'بات' نوں اک سچے وچ رکھیا تے اگانہہ دنت کتھاواں، متھ کتھاواں تے پری کہانیاں وچ ونڈ دتا ہے۔

ایہناں سوجھواناں دے وچاراں راہیں کہانیاں دی ونڈ موضوع اُتے ہے 'ساگا' اکھر اصل وچ راٹھو چاری دیاں کہانیاں کان ہے تے مافوق الفطرت کرداراں کان Fairy Tale۔ ایسے طرح پشواں، رُکھاں، پنچھیاں، دھرمی، مِتھی تے راج دربار دیاں کہانیاں نوں ایس ونڈ وچ رکھنا اوکھا ہو جاندا ہے۔ پنجابی وچ لوک کہانی اکھر دے معنی وڈے پسار وچ لئے جاندے ہن تے ایس ونڈ دی لوڑ تھاویں ایہناں نوں رہتلی کہانیاں آکھنا ساڈی جاچے ڈھکواں رہسی۔ کیوں جے کہانی دا موضوع یاں کردار جو وی ہووے اوس وچوں رہتل دے پاتر نہیں کڈھے جا سکدے۔ بُھل اوس تھاویں ہوندی جدوں اسیں پاتراں توں مراد انسانی پاتر لیندے ہاں۔ سماج کدی وی اُکا انسانی نہیں ہوندے تے جنوراں دیاں کہانیاں وی کدی جنوراں نے آپ نہیں دسیاں ہوندیاں۔ حقیقت، رہتل بہتل نوں بیانن تے علماں راہیں ویکھن، کہانیاں دی ایہ ونڈ یاں جتھے بندی

جدید اکھ دی کاڈھ لگدی ہے۔ اساڈے ویکھن وچ تاں وسیب ہر پکھوں دھرتی تے دھرتی واسی ہر شئے نال جُڑیا ہوندا ہے۔ لوک کہانیاں تے لوک کہانیاں وچ بیانیا گیا سماج گھاہ بوٹے، رُکھ، جنور، کیڑے مکوڑے، مٹی، واہ، ککھ کانے، دریاواں ریتاں ایتھوں تائیں کہ ہر جیویاں شے نال گُنھیا ہوندا ہے۔ ایہدے وچوں کوئی وی جیویاں شے دوجی نالوں وکھری نہیں کیتی یاں سمجھی جا سکدی۔ سماج یاں رہتل بہتل کدی وی صرف انسانی نہیں ہوسکدا۔ لاٹور دے آکھن موجب:

> "To balance our accounts of society, we simply have to turn our exclusive attention away from humans and look also at nonhumans. Here they are, the hidden and despised social masses…"(4)

ایہ کہانیاں Pre Modern Society دیاں نیں۔ ایس لئی لوک کہانیاں دی ایہ ونڈ یاں جتھے بندی انہونی ہے۔ اصل وچ ایہ ساریاں رہتل دیاں کہانیاں نیں تے جیویں رہتل بدلدی ہے کہانیاں وچ بیانن دا زاویہ وی بدل جاندا ہے۔

اسیں ایس گل دے تارے کان پنجابی دیاں کجھ نشا بھر کہانیاں دا ویروا کردے ہاں۔ ایہناں کہانیاں دے لکھاری تاں ہن پر ایہ لوک کہانیاں چوں ہی نتریاں ہن۔ مرزا صاحباں وچ مرزے دی گھوڑی نوں جیں ویلے صاحباں بھیڑا تے تانی آکھدی تاں اک جنور پاتر انسانی محبوب پاتر توں اُچی ٹبی ہوکھلوندا ہے۔ ایسے طرح ایس کہانی وچ بار، جنڈ تے تیر ورگے کئی پاتر ہن جیہڑے جیوندے جاگدے ہن تے کہانی اوہناں توں بناں اپوری ہوندی ہے۔ ایہناں وچوں کوئی وی پاتر جے آپدی تھاں نہ ہووے تاں گویڑ کرو---- ؟ کیہ کہانی بنسی---- ؟ اکو تیر بناں مرزا، مرزا نہیں رہندا۔ ہیر رانجھے وچ دریا، بیڑی، ملاح، مجھیں، مُرلی، چُوری ہر شے پاتر ہی ہے تے کہانی دا اُسارو وی۔ ڈھول باتشاہ وچ ہرن، توتا، جنگل۔ سسی پنوں وچ تھل، اُٹھ، دریا، بادشاہ، دھوبی سارے آپس وچ جُڑ دے تاں کہانی بندی۔ جڑت توں بناں کہانی کاہدی؟ سوہنی مہینوال دا گھڑا تے دریا ہی ویکھلوو۔ اج وی کون ہے جیہڑا مرزے نوں بکی یاں نیلی، تیر، جنڈ توں بناں سمجھے۔ رانجھے نوں مُرلی تے اوس دے سُراں، مہیں، پنج پیر، جوگی توں بناں۔ سوہنی نوں دریا تے کچے گھڑے توں وکھ تے سسی نوں تھل توں بناں سمجھ یاں بیان سکدا ہے۔ تے جے

ایہناں پاتراں نوں وکھرا کرسکدے ہو تاں من لیا کہ ایہ سماج اُکاّ انسانی ہے تے کہانیاں دی ونڈ یاں جتھے بندی ہوسکدی ہے۔

اسیں اپنے لیکھ دے کھلارویں ویروے کارن ڈاکٹر فیصل جپا ہوراں دیاں کھوجیاں کہانیاں چوں اک مُکھ رکھنے ہاں۔ اوہناں دیاں کھوجیاں کہانیاں دا اِک سِرا تاں نامعلوم تواریخ وچ پیا ہے تے دوآ اج وچ۔ بادشاہ، دیو، ڈائیناں، پریاں، گلاں کردے رُکھ، جنور تے پکھواں ورگے کئی پاتر ہین جیہڑے انسان دے نال نال کہانی کردے تے کہانی بُندے جاندے ہن۔ ایہ ساریاں شیواں ایس جڑت نال آپ جیوندیاں نیں تے انسان نوں جیون دیندیاں ہن۔ ایہناں پاتراں دی ٹور دے کُھریاں وچوں سچ کوڑ دی اڑ پھس، نیاں تے انیاں دے نتارے، لوبھ تے بے مُلی، رُٹھو پُنا تے پریت، سوانی دی نمانتا تے بہادری، سیانف تے ریتی چالے، رنگ ڈھنگ، ریت رواج، متھ، بھرم، وہم، ان ویکھی دا ویکھن ہوند انہوند، وسیبی بُنتر تے ہور کئی پکھ جیہڑے ورھیاں توں حیاتی نال جُڑے تے بدلدے رہندے ہن لبھدے ہن۔ اج وی مائی ٹاہلی، بھاری بھوئیں دا پیپل، پیپل تے بابا رہندا ہے، ون، جنڈ تے بوہڑ ورگے رُکھ اساڈے سماج وچ پوتر تا دا کوئی نہ کوئی روپ رکھدے ہن۔ رُکھاں ہیٹھوں نروان ہون یاں رَکھاں تے دھاگے بنھیاں آس دا لاون ہووے۔ ایہ رُکھ کدھرے نہ کدھرے انسان دے سنگ وچ ہی وکھالی دیندے ہن تے رُکھاں تے بار نال جُڑ یا اک پورا جہان جنوراں دا ہے، جیہناں وچ ایہناں کہانیاں دے پاتر ہونس تے ہونسنی، کاں، شیر، اُلو، توتا، ہرن، نانگ، گھوڑا، اُٹھ، کتا، کبوتر، بکرا بولدے تے کہانی ٹور دے وکھالی دیندے ہن۔

جگ دیاں کئی دھرماں وچ رُکھ پکھو تے جنور متھاسی ہن جیہناں نال یونانی، عبرانی، عربی، فارسی تے ہندی ریتاں بھریاں ہن۔ پنجابی سماج وچ کاں سیانف، سنیہو تے پکروڑ ہون دی علامت ہے۔ توتا پریم دا، ہونس تے ہونسنی اَن ہوندتوں ہوند تے مُڑ اَن ہوند تیکر دے علم توں جانو ہن۔ نانگ دیوتا ہے۔ گھوڑا تے کُتا بندے دے مُڈھلے سنگی، کبوتر سنیہو تے پریم دی علامت ہے۔ دیو، ڈائیناں، چُڑیلاں، پچھل پیریاں دے پاتر طاقت تے دھکے دے پاتر وکھالی دیندے تاں پریاں نیکی، حُسن تے جمالیاتی پکھ اُگھیڑ دیاں ہن۔ جے گوہ کریئے تاں ایہناں سارے پاتراں نوں اخیر بندہ اپنے قابو وچ لیاندا ہے۔ اوہ لوک کہانی 'چن تے تارہ' وچ دیواں دا سردار

ہووے یاں ڈائین نال ویاہ۔ ایہناں وچوں کئی کہانیاں دے پاتر جوگی، صُوفی سنت تے درویش وکھالی دیندے ہن۔ ایہناں پاتراں دا کُھرا وی دھرتی دے روحانی فلسفے دے ویہڑھے جا پیندا ہے۔ پنجاب وچ مسیح توں پہلے دے سماج دی رہندکھوہند اج وی تھاؤں تھائیں وکھالی دیندی ہے۔ اسلامی صوفی دی سیانف پچھے لنگھے ویلے دی ریت دی طاقت نشابھر ہے۔ 'شاہ بہلول' کہانی وچ 'ستر تن فقیر دا' بلھے شاہ دے 'کیہ جاناں میں کون' دا فوک رنگ دی ہی جھلک ہے۔ اجوکے ویلے ایس ریت دی سیانف نوں جیں ویلے اسیں عربی فارسی تے یونانی فلسفے دی عینک نال ویکھدے تاں اوویں دے ہی بھلیکھے پیندے جیویں لوک کہانیاں وچ پنجابی سماج نوں جدید اکھ تے علماں راہیں ویکھن نال پیندے ہن۔ ایہناں کہانیاں وچ پنجابی سماج دا سبھاء تے اوس دے چتر ہن۔ مارکوسین دی سمجھ موجب کتھی سُنیر تے سماج دا اک سنگ ہوندا ہے پر ایہناں گلاں دے نال نال ویلے دا بدلن وی سمجھ وچ تھاں رکھدا ہے۔ اوہ آکھدے ہن:

> "...your audience is reading out of much of the same sort of experiences as you yourself, and they are not."(5)

اوس ویلے دے لوک کیویں دا سوچدے ہان تے کیویں رہندے ہان۔ عقیدے، بھرم، جادو تے ریتاں آساں نوں پرکھن کان نویں زاویے ادھورانے رہ جاندے ہن۔ کہانی یاد رکھن آلا ذہن، سُناون آلی جیبھ، سُنن آلے کن تے لکھن آلے ہتھ اج دے زمانے دے نیں۔ یاد رکھن آلے ذہن دیاں آپدیاں لوڑا تھوڑاں موجب پاتراں دے رنگ روپ تے انگ سنگ دے معنی بدل جاندے ہین۔ ایس گل دا وی اثر پیندا کہ کتھی تے سُنیر کس سماج تے کس حیثیت نال سُن سُنا رہے ہین۔ کیہ کتھ کرن آلے دا پاتراں نال اوہ ہی سانگا ہوسکدا جو کہانی بناون آلے دا ہا----؟ یاں لکھتی روپ نوں پڑھن آلے دا سانگا اوویں دا ہوسکدا ہے----؟

ڈاکٹر فیصل جپا ہوریں تے کہانیاں دے کتھی چنھاں دی کدھی دے وسنیک ہن۔ کہانی ''امیر بھروانا'' دا لینڈ سکیپ، قبیلے تے وسیب وی چنھاں دی کدھی ہی ہے۔ لالی قبیلے دا اک پاتر 'بُڈھا لالی' تے نسوآنے قبیلے دا پاتر 'بگا نسوآنا' کیاں گھوڑیاں سانجھیاں ہن۔ بگے نسوآنے نے گھوڑی داء نال لے لئی تے لالی لین گئے تاں قتل ہو گئے۔ بُڈھا لالی امیر بھروانے کول

گیا تاں اوس بکے نسوآنے کولوں اوس دے پُتر مار کے ویر لے لیا۔ بُڈھے لالی دی دھی نال امیر بھروانے دا ساک ہویا۔ کجھ دینہہ پچھوں اوہ سوانی امیر خان پٹھان نال اُدھل گئی، جیس دا امیر بھروانے پیچھا کیتا تاں پٹھاناں بنھ کے کھوہ وچ چا سٹیا۔ بگا نسوآنا شکار تے گیا تاں اوس ویری (مہر امیر بھروانا) نوں کھوہ وچوں کڈھ کے گھوڑا تلوار دے ٹوریا۔ بھروانہ کابل اپڑیا تے امیر خان دی دھی لے آیا۔ شریکے وچ مہر امیر بھروانے دے ویر تے شک دیاں گلاں ہویاں تاں اوس مُڑ کابل جا آپدی سوانی نوں نپ لے آوندا۔ امیر خان پٹھان پچھوں اپڑیا تاں سوانی تے امیر خان، مہر امیر بھروانے نوں بنھ کے پچھانہہ کابل مُڑے۔ گھوڑے نے مہر امیر دیاں رسیاں کتریاں تاں اوس مُڑ جا پٹھان نوں ماریا تے سوانی گھر لے آیا۔ اوتھے اوس سوانی نوں بنھ دتا تے لالیاں تے آپدے شریکے نوں سدیا تے سوانی دے مونہوں ساری گل سنوائی۔ بُڈھے لالی دے پُتر گل سُندیاں غیرت کھادی تے بھین نوں بندوق دی گولی نال مار چھڈیا۔ مہر امیر بھروانے پٹھانی نال نکاح دی گل چھیڑی تاں اوتھے بگا نسوآنا اپنے پُتراں دا ویر لین آ گیا۔ بگے نسوآنے نوں پٹھانی لسی پیوائی تاں اوس اوہنوں 'چھوہر' دھی آکھیا، جیس توں پٹھانی آکھیا، جوں ہن پیو بن کے نکاح کروا، ایس لج توں بگے نسوآنے ویر بھل کے نکاح کروایا تے عید دیاں روٹیاں وی گھلدا رہیا۔

ایہ کہانی ستارھویں اٹھارہویں صدی دے بار دے وسیب دی کہانی ہے۔ مغلاں ویلے پنجاب دیاں باراں وچ سیاسی عدالتی سماج اج ورگا نہیں ہا۔ باراں اپنا جیون اپنیاں ریتاں موجب ہی جیوندیاں ہان۔ بھیڑ چنگ دا نتارا بار دا سماج ہی کردا ہا۔ اجوکے ویلے دے ناری واد ورگے سوچ ڈھنگ اوس زرعی تے جانگلی وسیب دا انگ ناہن۔ دھی بھین دا شرم بھرم ہا۔ بُڈھے لالی دی کنڈ نیون دے حیا توں مہر امیر بھروانے بوہے بہائے دا رشتہ ایس گلوں نہ لیا جوں وسیب لسے دا سر نیواں نہ ویکھے۔ کتھی بیان دا ہے:

> "بُڈھے لالی جواب دتا، "میں مُصیبت دا ماریا لالیاں چھڈ دتا۔ ایس ویلے تیھوں ودھ لگدا جی میرا ایس جہان تے کوئی نہیں۔ جے توں من جاویں تے ایہ دھی میں تینوں دینا۔" مہر امیر آکھیا، "بُڈھیا، تیری گل اپنی تھاہری ٹھیک ہے۔ پر جے میں تیری دھی نال شادی کرلواں تے میری بندیائی نہیں راہندی، تے شریکے وچ میرا جیون کوڑ ہے۔ میلکھ آکھنا ہے جوں

ایسے کان بہایا ہویا ہاسوں۔"(6)

پٹھانی دے کابلوں لیاون بعدوں وی نکاح توڑی اوس نوں ہتھ نہ لاون وی ایسے گل دا ہنگارا ہے۔ مہر امیر بھروانے دا بگے نسوآنے دے ڈیرے جا ویر لین دا آکھن ویلے دونہہ دِھراں ولوں نہتے تے لسے تے وار کرن دی مناہی وی رہتل ہی کردی ہے۔ بگے نسوآنے دا کھوہ وچوں کڈھے ویری دی آؤ بھگت تے اوکھے ویلے دشمن دا سنگ نبھاون دا آہر اوس ویلے دیاں ریتاں وچ راٹھا چاری ہا۔ کتھی کتھ کردا ہے:

" نسوآنے مہر امیر نوں آکھیا، "بھروانیاں تیری میری دشمنی ہے، اوہ اپنی تھاہرے، ایہ عزت دی گل ہے، جے آکھیں تاں میں تیرے نال اپنے بندے لے کے آواں۔" بھروانے آکھیا، " نسوآنیاں، توہیں میرے اُتے دینہہ چاڑھیا ہے۔ میں تیرے پُتر کوہے ہان۔ توہیں مینوں بچایا ہے۔"(7)

زرعی سماج وچ سوانی دی تھاں کتھاں دا نتارا کردا موبھی مرد ہی ہا۔ سوانی دیاں ٹومباں وچ 'نتھ' ایس گل دی گواہی ہے۔ نتھ پاون، نتھ مارنا، نتھ کھولن، سارے اکھر جنورتوں سوانی تائیں قابو وچ لیاون تے مالکی دے ہی ہن۔ ایسے طرح لوک گاون وچ 'سٹھنی' مرد مالکی ورودھ نابری دے جتن دی ریت ہے۔ سٹھنی جانجیاں نوں چھوہر آلے گھروں گاون دے روپ وچ بھیڑا بولن اصل وچ رواجی ویاہ توں پہلاں واہر دی ست نال مال لُٹن نال سوانیاں چگن بدلے تگڑے اگوں ماڑے دا ہتھ پیر مارن ہا۔ ایس کہانی وچ وی سوانی دا روپ اوس زرعی سماج دا شیشہ ہے۔ جتھے سوانی دی بے وفائی اوس زرعی سماج وچ ان بھاوندی ہا اوتھے وسیب وچ وسب وی گنیندے ہان جیس دے ہنگارے نال 'دل خورشید'، 'جٹ تے بادشاہ'، 'نور قمر'، 'صاحب خاتوں' تے ہور لوک کہانیاں بھریاں ہن۔

اوس ویلے پٹھاناں دے حملیاں اگوں ملتان، لہور یاں دِلی دے وچکار وی وڈا جہان اپنا جیون جیوندا ہا۔ جیہناں کول وسیبی ریت راہیں اپنے زور تے ہی واہر ڈکنی یاں ویر لین ہوندا ہا۔ ایہناں آہراں وچ بار، رُکھ، گھوڑا، ڈھال تلوار تے سنگ کسنگ ہی دھرتی واسی دے رَچھ ہوندے ہان تے ایہ ہی سارے کہانی دے جیوندے جاگدے پاتر وی ہن۔ پُرتگالیاں راہیں اکبر دے دربار تائیں بندوق آ گئی ہا تے مغلاں دے زوال تائیں بارواسیاں دے پھَر دے بندیاں کول

بندوقاں ہان۔ ایسے کہانی وچ اوس ویلے بندوق پاتر وی ایسے گلوں ہی ہے۔ بندیاں توں اڈ کہانی دے وسیبی پاتر گھوڑا جے مہرا میر بھروانے دیاں رسیاں نہ کُتر دا۔۔؟ پینڈے نوں پورا نہ کرواندا۔ ؟ تلوار ڈھال تے بندوق دے کم نہ ہوندے۔۔؟ شریکے دیاں بولیاں تے مہنے نہ ہوندے۔۔۔؟ سماج دیاں اخلاقی ریتاں نہ ہوندیاں تاں کہانی نہ بندی تے نہ ہی اُسر دی۔

ایہناں لوک کہانیاں دی بولی وی پاتر ہی ہے۔ طبقیاں دی ونڈ اوس سماج وچ معاشی پکھ نالوں چوکھی وساں نال جُڑی ہا پر جیہناں کہانیاں وچ بادشاہ تے وزیر ورگے اُتلے پاتر ہین تاں اوہناں وچ 'ابے وزیر'، 'ابے بے وقوف لڑکے' ورگے اکھر ورتیندے ہن۔ جیہڑے پنجابی وسیب اتے ستارھویں اٹھارھویں صدی دے سرکاری ایڈیم دی جھلک ہے۔ پر ایہناں پاتراں دا رہن سہن تے جیون پنجابی وسیب دا ہی ہے۔

مکدی گل:

اساڈی جاچے پنجاب دیاں لوک کہانیاں پنجابی رہتل دیاں کہانیاں ہن۔ رہتل ایہناں کہانیاں نوں جمیا تے ایہناں کہانیاں نے رہتل اُساری ہے۔ 'روٹی'، بندہ تے رہتل اکو وسیب دیاں تن گُٹھاں ہین۔ ایہناں چوں کسے اک انگ نوں چھیڑیے تاں پوری تکون ہلدی ہے۔ تند تند نال بُنے لیڑے دیاں تنداں وکھریاں کروتاں دھاگے رہ جاندے لیڑا نہیں۔ '' ترقی'' دے کلاوے تے نویں علماں دی لگی عینک آلے سوجھوان سماج نوں اُکا انسانی سماج سمجھدے ہویاں رہتل نوں ماردے یاں من مرضی دی رہتل اُسارن دے چاء وچ رُتاں دے پھیر (Climate Change) دی گھمن گھیری وچ پھسدے جاندے۔

ہین جیس توں نکلن اوکھا ہو جانا۔ ایہناں رہتلی کہانیاں وچ سارا سچ وی نہیں ہوندا تے نہ سارا کُوڑ پر ایہ ہوندیاں رہتل دا پرچھاواں ہی ہین۔ ایہ کہانیاں کجھ دسدیاں ہین تے کجھ لُکا لیندیاں ہین۔ ایہناں وچوں کیہنوں کنا تے کیہ لبھدا ہے ایہ واہ پین آلے دی سُرت سیان تے مُکدا ہے تے جیہڑا ایہناں دے پچھوکڑ دی سُونہہ لین دی بجائے اجوکی رہتل دی پوڑھی چڑھ کے جھاکدا ہے اوہنوں کجھ لبھن دی تھاویں اپنا آپ ہی وکھالی دیندا ہے۔ کیوں جے ہیراوے دی آکھی موجب:

" ...the relentless relationalities and knottings and connections, without ever having the illusion that you can finish it." (8)

ایسے کارن ایہ لیکھ سدا ہے اج وچ رہندیاں ہویاں اج دیاں بیڑیاں توڑ ڈونگھی، وڈی تے سیانف بھری ریت نال جُڑن دا۔

References:

* Assistant Prof. Dept of Punjabi, GC University Lahore

** Lecturer in Philosophy Govt Dyal Singh Graduate College Lahore

*** Assistant Prof. Dept of Punjabi, GC University Lahore

1. Haraway, Donna J. "Crystals, Fabrics, and Fields: Metaphors of Organicism in Twentieth-Century Developmental Biology". (USA: Yale University Press, 1976) 76
2. Roland Barthes. "Mythologies". Edt. Annette Lavers. (New York: Farrar, Straus & Giroux, 1991) 109.
3. Zaheer Wattoo,Dr."Ranna, bhoein te ghoriya:mithasi werwa" Parakh,vol.3,issue.1(Lahore:LCWU,2018)77-86.
4. Latour, Bruno."Where are the missing masses?The sociology of a few mundane artifact ." Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change, edited by Wiebe E. Bijker and John Law(USA: MIT Press, 1992)58.
5. Markussen, R, Olesen, F &Lykke, N. 2000.Cyborgs, coyotes and dogs. A kinship of feminist figurations.Interview med Donna Haraway. Kvinder, kon &forskning 2:6-15.
6. Faisal jappa,Dr. "kath Khani". unpublished
7. Faisal Jappa, Dr.
8. Haraway, Donna J."Nothing Comes Without Its World: Donna J. Haraway in Conversation with Thyrza Nichols Goodeve 20th Anniversary of Modest_Witness."
   Modest_Witness@Second_ Millenium.
   FemaleMan_Meets_OncoMouse: Feminism and Technoscience. (New York: Routledge, 2018)xiii-xlvii.

ڈاکٹر عائشہ رحمان

شفقت تنویر مرزا تے صحافتی پندھ

ABSTRACT:

In present research paper writer has researched about Shafqat Tanveer Mirza's life history and especially his valuable work as a journalist and a columnist. This research paper is also show his countless efforts for the freedom of journalism and his sacrifices in this regard Shafqat Tanveer Mirza was such a strong and honest person who never compromised against his rules. By this reference his personality was admirable. In this perspective writer presents his life history with his uncountable efforts and sacrifices for the survival of the journalism

Keywords: Journalist, Columnist, Freedom, Sacrifices, compromised, Survivals.

پنجاں پانیاں دی زرخیز دھرتی نے مڈھ قدیم توں کئی اجیہیاں ہستیاں نوں جنم دتا جیہڑ یاں اپنے کردار، علم تے عمل پاروں صدیاں تیکر لوکائی دے دلاں وچ اپنا گھر بنا گئیاں۔ ایہناں عظیم ہستیاں وچوں اک نامور تے مقبول ہستی شفقت تنویر مرزا دی وی اے۔ جیہناں نوں ایس دھرتی دا قرض اُتارن لئی رب نے ناصرف ذہنی پاکیزگی عطا کیتی سگوں باکردار تے علمیت توں بھرپور ایس دھرتی تے ایتھوں دی ماں بولی پنجابی زبان دی سیوا کرن لئی گھلیا۔ پنجابی زبان دے وڈے سیوک کار شفقت تنویر مرزا دا اصل ناں شفقت اللہ خاں سی۔ راجپوتاں دی اک شاخ جرال نال تعلق رکھدے سن۔ اوہناں دا آبائی وطن راجوری پیر پنجال مقبوضہ کشمیر سی۔ اوہناں دا جنم 6 فروری 1932ء نوں ڈومیلی ضلع جہلم وچ ہویا۔ اوہناں دی تاریخ پیدائش تے جنم تھاں بارے

کوئی اختلاف نہیں ملدا سگوں سبھے محققاں تے سوجھواناں نے اوہناں دی تاریخ پیدائش، جنم تھاں تے وطن بارے ایہو دس پائی اے۔ جیویں عبدالغفور قریشی موجب:

''اصل ناں شفقت اللہ خاں ماپیاں نے رکھیا سی پر ادبی ناں نال مشہور ہوئے۔ پیدائش 6 فروری 1932ء ڈومیلی ضلع جہلم دی اے۔ وطن راجوری مقبوضہ کشمیر اے۔''(1)

شفقت تنویر دے والد دا ناں مرزا شکر اللہ خاں سی جیہناں نے دو ویاہ کیتے سن۔ اوہناں دی پہلی بیوی رحمت بانو توں دو بچے یعنی پتر شفقت تنویر مرزا تے دھی مسعودہ نے جنم لیا۔ شفقت تنویر مرزا دے والد دی دوجی بیوی آفتاب بانو توں 8 بچے، چار پُتر تے چار دھیاں سن۔ جیہناں شفقت تنویر مرزا نوں ہمیش وڈا بھرا ہوون دا مان تران دتا۔ ماپیاں ولوں رکھے ناں شفقت اللہ خاں توں ادبی پچھان شفقت تنویر مرزا ہون دا کارن دسدیاں پروین ملک انج لکھدیاں نیں:

''خاندانی دستور موجب وڈا پُتر اپنے ناں نال مرزا لکھن دا حق رکھدا اے۔ ایس کرکے شفقت اللہ خاں، شفقت تنویر مرزا اکھوائے۔''(2)

شفقت تنویر مرزا دے والد مرزا شکر اللہ خاں محکمہ جنگلات وچ ملازم سن جس پاروں اوہناں دا کئی شہراں وچ تبادلہ ہوندا رہندا۔ ایس پاروں شفقت تنویر مرزا دا ابتدائی تعلیمی سلسلہ وی کسے اک شہر وچ باقاعدگی نال جاری نہ رہ سکیا۔ بقول فصیح جرال:

''شفقت تنویر دا بچپن ای سیلانی سی تاہیوں اوہناں پڑھائی وی ٹُر پھر کے کیتی۔''(3)

انج مرزا صاحب نے پرائمری تعلیم چوہا سیدن شاہ چکوال، پیل پدھراڑ خوشاب توں حاصل کیتی، مگروں میٹرک وزیرآباد توں 1948ء وچ پاس کیتا۔ انٹر دی تعلیم بہاولنگر توں حاصل کیتی جدوں کہ 1953ء وچ بی-اے دا امتحان کیمبل پور کالج اٹک توں پاس کیتا۔ 1955ء وچ راولپنڈی دے گارڈن کالج توں ایم- اے انگریزی دا امتحان پاس کیتا۔ ویکھیا جاوے تے علم نال محبت تے شوق اوہناں نوں وراثت وچ ملیا سی۔ اوہناں دے وڈکے وی پڑھے لکھے تے علمی شخصیت دے حامل سن۔ جس پاروں شفقت تنویر مرزا دے خون وچ سرایت علم دی محبت نے اوہناں نوں نکیاں ہوندیاں توں ای لکھن پڑھن دے پینڈے پا دتا۔ ایس لئی اک توں دوجے شہر

تے دوجے توں تجی تھاں ٹُر پھر کے پڑھدیاں رہن نال اوہناں نوں کوئی فرق نہ پیا۔ البتہ اوہناں دی طبیعت تے مزاج آپو سیلانی بن گیا پر مزاج وچ سنجیدگی تے نکی عمرے ای ماں دے چلانا کرن پچھوں حالات توں بغاوت دے جذبے دی چھاپ اوہناں دی شخصیت دا خاصا بن کے وکھالی دیندی اے۔

شفقت تنویر مرزا دی شادی اوہناں دی ماسی دی دھی بی بی تمکنت نال 17 مارچ 1963ء نوں ہوئی۔ دونواں دیاں مانواں بچپن وچ ای اوہناں دا ساتھ چھڈ گئیاں سن۔ چنانچہ حیاتی دا دُکھ سُکھ اوہناں دونواں نے ماں توں بغیر کلیاں ای ویکھیا۔ رب نے اوہناں نوں اولاد دی صورت وچ اک دھی تبشرہ بانو نال نوازیا۔ جیہنوں پیار نال اوہ دھی رانی تاشی آکھ کے بلاندے سن۔ مرزا صاحب اپنے ناں دی طرح اک شفیق تے نہایت محبت کرن والے باپ وی ثابت ہوئے۔ انج ایہ اک نکا جیہا خاندان حیاتی دے ہر دُکھ سُکھ دا سانجھی بنیا رہیا۔ اخیر لی عمر کینسر دی بیماری نال شفقت تنویر ہوریں اخیر 20 نومبر 2012ء نوں ایس فانی جہان توں ہمیش لئی چلانا کر گئے۔

شفقت تنویر مرزا اگرچہ اک ادبی شخصیت دے حامل سن جیہناں پنجابی زبان نوں اوہدا حق دوان لئی وڈیاں کوششاں کیتیاں پر پیشے دے حوالے نال اوہناں صحافت دے شعبے نوں اپنے لئی پسند کیتا۔ شفقت اللہ خاں توں شفقت تنویر مرزا بن دا سفر تعلیم حاصل کرن دے دوران ای شروع ہوگیا سی۔ 1949ء وچ آپ نے صحافتی پڑ وچ اودوں پیر پایا جدوں اجے آپ انٹر دی تعلیم حاصل کر رہے سن۔ اوس ویلے دے اک اردو اخبار "تعمیر" توں اپنا صحافتی سفر شروع کیتا۔ انٹرنیٹ تے موجود معلومات موجب:

> He started his life long career in journalism with an urdu language newspaper "Tameer" in 1949. (4)

انج تعلیم حاصل کرن دے نال نال لکھن پڑھن دا شوق وی اوہناں نوں چین نہ لین دیندا جس پاروں بی-اے دی تعلیم دے دوران ای 1952ء وچ اوہ گورنمنٹ ڈگری کالج کیمبل پور اٹک دے کالج میگزین "مشعل" دے ایڈیٹر بن گئے۔ پنجاب دھرتی دے واسی ہون کارن اوہناں "مشعل" وچ پنجابی زبان دی ترقی تے سیوا لئی پنجابی حصے نوں وی میگزین دا حصہ بنایا

جیہڑی کوئی معمولی گل نہیں سی۔ مرزا صاحب صحافتی خوبیاں رکھن دے نال نال تخلیقی خوبیاں دے وی مالک سن ایس پاروں بطور ایڈیٹر کم کردیاں لکھن دا سلسلہ وی جاری رہیا۔ اوہناں لکھن پڑھن دا آغاز بھانویں انگریزی زبان توں کیتا پر مگروں اردو تے پنجابی وچ وی لکھن دا شوق اُسریا۔

پنجاب تے پنجابی بارے اوہناں کئی کتاباں وی لکھیاں۔ پنجابی ادبی بورڈ لاہور دے صدر وی رہے تے ایتھوں کئی کتاباں وی چھاپیاں جیہناں وچ ادب رائیں پنجاب دی تاریخ، تحریک آزادی وچ پنجاب دا حصہ، آزادی مگروں پنجابی ادب شامل نیں۔ ایس توں وکھ پنجابی دی صوفیانہ شاعری نال خاص لگاؤ رکھن پاروں صوفی شعراء حافظ برخوردار دی مرزا صاحباں، سچل سرمست دے پنجابی سندھی، فارسی تے اردو متن دی چون، شاہ حسین، ہاشم شاہ تے علی حیدر ملتانی دے کلام دے ترجمے کرن توں وکھ پنجاب تے پنجابی بارے انگریزی کتاباں وی لکھیاں تاں جے پڑھیا لکھیا طبقہ وی ایس توں لابھ لے سکے۔

پنجاب دی دھرتی تے جنم لین والیاں دے دل وچ قدرتی طور تے اپنی ماں بولی نال پیار اپنے آپ ای جگہ بنالیندا اے۔ مرزا صاحب نے بھانویں اعلیٰ تعلیم انگریزی وچ حاصل کیتی پر اپنی ماں بولی نال انتاں دا پیار رکھدے سن۔ ایہ پیار بھانویں جماندرو ای سی پر بالپن دے اک واقعے نے اوہناں دے دل و دماغ وچ اپنی ماں بولی پنجابی نال اٹوٹ رشتہ جوڑ دتا۔ سہ ماہی پنجابی رسالہ ''سنیہا'' وچ تنویر ظہور دے اک چھپے مضمون ''جیون دی گڈی'' وچ شفقت تنویر مرزا دا پنجابی زبان نال لگاؤ بارے واقعہ انج درج اے:

> ''ضلع خوشاب دے اک پنڈ وچ میں پرائمری دا طالبعلم ساں۔ ساڈے گوانڈھ پولی (جلاہے) رہندے سن۔ اوہناں دا اک پتر لالو سی۔ دو چار جماعتاں پڑھیا سی۔ اک دیہاڑے اوہ اک پمفلٹ کھولی بیٹھا سی تے نالے اک خاص سُر وچ پنجابی دے شعر پڑھ رہیا سی۔ ایہ پنجابی تے پنجابی شاعری نال میری پہلی علیک سلیک سی۔ اوہ سلطان باہو دا کلام پڑھ رہیا سی۔ سلطان باہو دا کلام میرے دل وچ وڑ بیٹھا۔ اودوں پنجابی کدھرے پڑھائی نہیں سی جاندی۔''(5)

ایس اک واقعے پچھوں شفقت تنویر مرزا دی پنجابی لئی بے لوث محبت تے عقیدت دا

اظہار اوہناں دی پوری حیاتی اُتے نقش ویکھیا جا سکدا اے۔ مرزا صاحب دے وڈ وڈیرے زمیندار رہے سن۔ ایہو پیشہ اوہناں دا کئی پُشتاں توں چلیا آ رہیا سی پر اوہناں دا مزاج ای وکھرا سی۔ زراعت تے زمینداری دے کم توں ہٹھ کے مرزا صاحب نے اپنے لئی صحافت نوں بطور پیشہ پسند کیتا۔ بطور اک صحافی اوہ کدی حق سچ دی گل آکھن توں پچھانہہ نہیں ہٹے۔ اردو اخبار "تعمیر" توں صحافت دا آغاز کیتا مگروں ریڈیو پاکستان راولپنڈی وچ جنرل ایوب خان دے خلاف آواز چکن اُتے نوکریوں جواب ہوگیا۔ انٹرنیٹ اُٹے درج معلومات موجب وی انج اے پئی:

" He joined radio Pakistan in 1956 but was fired from his job after he raised his voice against General Ayub Khan's martial law in 1958. (6)

ایس مگروں مرزا صاحب نے فوج دے اک اخبار "ہلال" وچ وی بطور صحافی کم کیتا پر ایتھے وی اوہناں نال اوہو ہتھ ہویا تے اوہناں نوں غیر محب وطن دا Title دے کے کڈھ دتا گیا۔

حیاتی دیاں اجیہیاں گھمن گھیریاں وچ پھاتے ہوئے مرزا صاحب نے آس امید دا پلہ ہتھوں کدے وی نہ چھڈیا تے اخیر اک وار فیر جسٹس اے۔ رحمان رایں اوہناں نوں روزنامہ "نوائے وقت" وچ "ادبی ایڈیشن" دے انچارج دے طور تے کم کرن دا موقع ملیا۔ جتھے اوہ "شاخ" دے سرناویں ہیٹھ کالم وی لکھدے رہے۔ پنجابی دے حق لئی کجھ نہ کجھ لکھن پاروں ایتھے وی اوہناں نال دھرو ہوگیا۔ حمید نظامی (مرحوم) نے اوہناں نوں ایس کم توں روکیا تے مرزا صاحب اگلے دن اپنا استعفیٰ لے گئے تے نوکری چھڈ دتی۔

پروفیسر رمضان شاہد اپنے مضمون "شفقت تنویر مرزا اپنی تحریک دے حوالے نال" وچ اوہناں بارے انج لکھدے نیں:

"شفقت تنویر مرزا مضبوط دل تے دماغ دے مالک سن۔ ہر اوکڑ دا چھاتی کڈھ کے مقابلہ کردے۔ اوہ صرف اگے ودھنا جان دے سن۔ پچھے پرت کے ویکھنا اوہناں دے اصولاں دے خلاف سی۔ اوہناں دی حیاتی وچ بال پُنے توں لے کے مرن تیک اکو نظریہ اگھڑواں نظر آؤندا سی اوہ نظریہ پنجابی زبان نال پیار سی۔ پنجابی نال پیار دا جذبہ جماندرو ای اوہناں وچ موجود

سی۔"(7)

کردار دی اُچیائی، اپنے نظریے تے اصولاں دی پاسداری اُتے مرزا صاحب نے کدی وی سمجھوتہ نہیں کیتا۔ روزنامہ" نوائے وقت" نوں چھڈ کے اوہناں نوں انگریزی اخبار" سول اینڈ ملٹری گزٹ" وچ کم کرن دا موقع ملیا۔ اخبار دے بند ہوون تیکر اوہ ایہدے نال ای وابستہ رہے۔ اوہناں ایتھے ای بس نہ کیتی سگوں صحافت تے آزادی صحافت دے علمبردار ہوون کارن اوہناں روزنامہ اردو اخبار"امروز" لئی وی بطور صحافی اپنیاں خدمتاں سرانجام دتیاں۔ روزنامہ"امروز" تے "پاکستان ٹائمز" اردو تے انگریزی دے ایہ دونویں اخبار"نیشنل پریس ٹرسٹ" ولوں جاری ہوندے سن۔ روزنامہ"امروز" وچ وی کم کردیاں ایہو ہویا پئی جنرل یحییٰ دی حکومت ویلے حق سچ دی گل کرن پاروں اوہناں نوں اک واری فیر نوکریوں جواب مل گیا۔ جنرل ضیاء الحق دی وفات مگروں فیر ایس اخبار وچ واپس آ گئے تے 1991ء تیکر بطور ایڈیٹر روزنامہ"امروز" نال وابستہ رہے۔ 1991ء وچ روزنامہ"امروز" دے بند ہوون مگروں انگریزی اخبار"Daily Dawn" وچ بطور کالم نگار کالم لکھنے شروع کر دتے۔ تنویر ظہور موجب:

> "اک سجن ظفر اقبال مرزا دے کہن اُتے"Dawn" وچ کالم لکھنے شروع کر دتے ....."Dawn" توں وکھ"فرنٹیر پوسٹ" تے"The News" وچ کالم لکھے۔"Dawn" دے ایڈیٹر احمد علی خان نے آکھیا پنجاب تے پنجابی بارے لکھو۔"(8)

انج روزنامہ"نوائے وقت" وچ رہ کے پنجاب تے پنجابی بارے لکھن اُتے جو پابندی لگی سی اوہدا خمیازہ انگریزی اخبار"Dawn" رائیں پورا ہوگیا۔ ایڈیٹر دے آکھن اُتے ہور بلا شیری ملی چنانچہ مرزا صاحب نے روزی روٹی دے ایس وسیلے دے نال نال اپنی دھرتی تے ماں بولی دا حق ادا کرن واسطے انگریزی زبان وچ"Punjabi Books" تے"Punjabi Themes" دے سرناویاں ہیٹھ ہفتہ وار کالم لکھنے شروع کر دتے جیہدے نال آون والے نویں لکھاریاں لئی وی راہ ہموار ہوگئی تے نال ای پنجابی زبان دی اہمیت نوں حکومتی سطح اُتے ایسے پلیٹ فارم اُتے اجاگر کرن دا مرزا صاحب نوں اک وڈا موقع وی ملیا۔ جس پاروں اوہناں نوں 2005ء وچ "Presidential Award" توں نوازیا گیا۔ زاہد حسن اپنے مضمون" مرزا صاحب: یاداں،

باتاں" وچ لکھدے نیں:

"پنجابی زبان تے ادب نال اوہناں دی محبت تاں اوہناں دی شخصیت دی اک جھات سی۔ اوہ اک صحافی وی سن، اصولاں دے بدھے۔ صحافت پوری حیاتی اوہناں دا اوڑھن، وچھون رہی۔"(9)

صحافت دے میدان وچ مرزا صاحب STM دے ناں نال مشہور ہو گئے تے ایسے ناں نال کالم لکھدے رہے۔ مرزا صاحب نے صحافت دے پڑ وچ پیر صرف شہرت حاصل کرن لئی نہیں پایا سی سگوں اپنی شخصیت وچ اوہ اک اجیہی آواز بن کے اُبھرے جیہڑی حق دی خاطر جدوں وی اُٹھی فیر واپس نہ پرتی۔ Do and Die دے ایس فارمولے اُتے اوہو ٹُر سکدا اے جیہڑا اپنی ہٹھ دا پکا، دلیر ہووے تے بہادری نال ہر قسم دے حالات دا مقابلہ کرنا وی جان دا ہووے۔ چنانچہ جدوں تے جتھے وی اوہناں کم کیتا اوہناں دی سچائی تے حق دی سربلندی لئی چکی جان والی آوازنوں دبا دین دی کوشش کیتی گئی پر اوہناں ہمت نہ ہاری۔ منو بھائی نال رل کے "روزنامہ مساوات" دی بنیاد رکھی تے اخبار جاری کیتا۔ انٹرنیٹ اُتے درج معلومات موجب:

"In 1970 Shafqat Tanveer Mirza launched the Pakistan People's Party newspaper "Mussawat" with Mannu Bhai and Hanif Ramey." (10)

شفقت تنویر مرزا نے بطور صحافی صحافت نوں ذریعہ روزگار بنایا تے اخیر تیکر ایسے کم نال اپنی جُڑت رکھی۔ اوہناں دی طبیعت وچ جماندرو ای بغاوت دا جذبہ موجود سی۔ نظریاتی پکھوں اوہ کارل مارکس تے اوہدے مارکسزم دے نظریے توں بہت متاثر سن۔ جیہدا اظہار اوہناں اپنے قلم راہیں لکھتاں وچ وی کیتا۔ سرمایہ داراں دے خلاف مزدور طبقے لئی آواز چکی تے انج قلم راہیں جہاد کیتا۔ ہمیش حق دا ساتھ دتا۔ شخصیت دے ایس اچیچے پکھ بارے زبیر احمد اپنے مضمون "شفقت تنویر مرزا: اک اُدھم بھری حیاتی" دے سرناویں ہیٹھ انج لکھدے نیں:

"مرزا صاحب نے اخبار نال جُڑت پاروں نام نامی وی کٹھی اے تے مسئلیاں وچ وی پھسے رہے نیں۔ اوہناں چھ توں ودھ روزوار پرچیاں وچ کم کیتا اے جیہناں وچ "تعمیر، ہلال، نوائے وقت، سول اینڈ ملٹری گزٹ،

امروز، مساوات تے ڈان" شامل نیں۔ ایس کم دے نالو نال اوہ اخباراں توں کڈھے جاون دے وی بڑے کھڈاری رہے نیں کیوں جے اوہناں کدی اخباری پرچیاں دی آزادی اُتے سمجھوتہ نہیں کیتا۔"(11)

اصل وچ مرزا صاحب نے آزادیٔ صحافت نوں اپنی حیاتی دا مقصد بنا لیا سی۔ چنانچہ اوہناں ایس پکھوں کدی وی کسی قیمت اُتے سمجھوتہ نہ کیتا۔ اپنے کالم Punjabi Book راہیں نویں لکھاریاں دی حوصلہ افزائی کردے رہے۔ پنجابی زبان دی ترقی لئی ہوون والیاں کانفرساں وچ ودھ چڑھ کے حصہ لیا۔ انٹرنیشنل زبان انگریزی راہیں پنجابی دے حق دی آواز چکن والیاں وچ اوہناں دی پنجاب تے پنجابی زبان لئی کیتی گئی سیوا تے کوشش نوں کدی وی بھلایا نہیں جا سکدا۔ مرزا صاحب پنجابی ادبی سنگت لاہور، مجلس شاہ حسین لاہور تے پاکستان رائٹرز گلڈ دے ممبر وی رہے۔ 9 جولائی 1963ء نوں YMC وچ پنجابی ادبی سنگت ہیٹھ پہلا اکٹھ ہویا اوہدے وچ مرزا صاحب وی شامل سن۔ پنجابی زبان دے وادھے لئی کئی تنظیماں سامنے آئیاں تے مرزا صاحب پنجابی دی ہر تنظیم تے تحریک دے روح رواں دے طور تے وکھالی دیندے رہے۔ ڈاکٹر سید اختر جعفری موجب:

"آپ پاکستان رائٹرز گلڈ پنجاب ریجن کے سیکرٹری رہے۔ مختلف انجمنوں کے صدر اور ادارہ پنجابی زبان، آرٹ اور کلچر کے بورڈ آف گورنر کے رکن بھی رہے۔"(12)

پنجابی زبان نوں پرائمری پدھر تے لاگو کرن لئی مشتاق بٹ دی اگوائی وچ مرزا صاحب نے مال روڈ لاہور توں پنجابی لکھاریاں نال مل کے جلوس وی کڈھیا۔ جیہدے وچ اوہناں پنجابی لئی حکومت کولوں کیتیاں گئیاں منگاں نوں اپنے کالم دا حصہ وی بنایا تے پنجابی زبان دے حق دی کھل کے حمایت وی کیتی۔ ڈاکٹر ناصر رانا اپنے مضمون "شفقت تنویر مرزا دے پنج ترجمے" دے سرناویں ہیٹھ لکھدے نیں:

"اوہناں یاں تے اپنی صحافتی زندگی نوں ادب دی جھولی وچ پائی رکھیا تے یاں فیر اپنی ادبی حیاتی نوں صحافتی روزگار نال جوڑی رکھیا.....شفقت تنویر مرزا نے جتھے صحافتی کاروبار وچ اقبال دے لفظاں وچ:

جہاں میں اہل ایماں صورت خورشید جیتے ہیں
اِدھر ڈوبے اُدھر نکلے، اُدھر ڈوبے اِدھر نکلے

درجناں اخباراں، پرچیاں ریڈیو تے ٹیلی ویژن چینلاں رائیں ویلے کویلے تعلق قائم کیتا تے اگھڑویں قلم کار دی صورت پچھانے گئے۔"(13)

صاف ستھری آزادیٔ صحافت لئی اوہناں دے اُدھم تے خدمتاں نوں بھلانا سوکھا نہیں۔ ان گنت اوکڑاں دے باوجود ہمت نہ ہاری تے اپنے ایس کم نال بھرپور دیانتداری دا ثبوت دتا۔ حامد میر (تجزیہ نگار) اپنے مضمون "تھینک یو شفقت تنویر مرزا" ہیٹھ لکھدے نیں:

"شفقت تنویر مرزا نے اپنی جوانی پاکستان میں جمہوریت اور آزادی صحافت کے لیے جدوجہد میں گزاری۔ جنرل ضیاء الحق کے دور اقتدار میں ایک وقت ایسا بھی آیا جب مرزا صاحب آزادی صحافت کے لیے جیل میں تھے۔ ان کی اہلیہ تمکنت آراء جمہوریت کی خاطر جیل میں تھیں اور ان کی اکلوتی بیٹی کو عزیز و اقارب نے سنبھالا۔ آج کے کئی نوجوان صحافی اور ٹی وی اینکر شفقت تنویر مرزا کے بارے میں زیادہ نہیں جانتے۔ وہ یہ بھی نہیں جانتے کہ یہ وہ شخص تھا جس نے آمریت کی مخالفت کی تو 1958ء میں نوکری سے نکال دیا گیا۔ ایک دفعہ پھر آمریت کی مخالفت کی تو 1978ء میں انہیں جیل میں ڈال دیا گیا۔ قید و بند کی صعوبتوں کے باوجود مرزا صاحب جیسے بہادر صحافیوں نے کسی ڈکٹیٹر کے سامنے سر نہ جھکایا۔ آج پاکستان میں میڈیا کو جتنی آزادی حاصل ہے اس آزادی کے پیچھے شفقت تنویر مرزا، نثار عثمانی، احمد بشیر اور بہت سے دیگر بزرگوں کی جدوجہد اور قربانیوں کو نظر انداز نہیں کیا جا سکتا۔"(14)

بطور صحافی اوہناں دیاں صحافت لئی خدمتاں دی سلاہنا کرن لئی ایہو گل وڈی اہمیت دی حامل اے پئی حق دی خاطر آواز چکن اُتے کئی وار نوکریوں وی کڈھے گئے۔ اک دو واری جیل وی گئے پر اخیر ساہ تیکر صحافت تے پنجابی زبان دی ترقی لئی کم کردے رہے۔ اج جتھے صحافتی میدان وچ اوہناں دیاں خدمتاں دی سلاہنا کیتی جاندی اے اوتھے ایسے پلیٹ فارم اُتے رہ کے پنجابی زبان تے پنجاب دے حق دی خاطر چکی جاون والی آوازنوں سرکاری ایواناں تیکر اپڑان

والیاں وچ مرزا صاحب دا ناں سرفہرست اے۔ اوہناں پوری حیاتی اصولاں دی پابندی کیتی ایہو کارن اے پئی اوہ صحافت دے میدان وچ وی اک کامیاب صحافی تے کالم نگار دے طور تے جانے پچھانے جاندے نیں۔ اوہناں دی شخصیت دی ایس خوبی اُتے چانن پاؤندیاں اخلاق عاطف اپنے مضمون ''شفقت تنویر مرزا دا نظریاتی تے رومانی عشق'' دے سرناویں ہیٹھ انج لکھدے نیں:

> '' حیاتی دے چھیکڑ لے ساہ تیکر مرزا صاحب انگریزی اخبار ''ڈان'' لئی پنجابی کتابیات دے تبصریاں دا ہفتہ وار کالم تے اردو سماجی ثقافتی جریدے ''ہم شہری'' واسطے ''پنجاب کی آواز'' دے ناں توں اک صفحہ لکھدے رہے۔ کالم نگار، فیچر رائٹرز، میگزین انچارج تے چیف ایڈیٹر تک دے سارے صحافتی سفر نوں مرزا صاحب دی ایمان دارانہ صحافت تے نظریاتی کمٹمنٹ دا سفر کہیا جا سکدا اے۔ اَن ٹُٹ نظریاتی جُڑت، اظہار دی آزادی تے فکری اعتدال اصل وچ مرزا صاحب دے صحافتی اصول سن تے سارے صحافتی سفر وچ اوہناں ایہناں اصولاں دی رج کے پالنا کیتی۔''(15)

شفقت تنویر مرزا نے پنجابی زبان نال دھرو کرن والیاں سیاسی شخصیتاں تے لوکاں بارے وی اپنے کالماں وچ لکھیا۔ آمرانہ سوچ دی کھُل کے مخالفت کیتی جس پاروں حیاتی وچ اَن گنت اوکڑاں دا سامنا وی کرنا پیا پر اپنے مقصد تے نکتہ نظر توں کدی پچھانہہ نہ ہٹے۔ ایہو کردار دی سچائی تے پکیائی اوہناں دی شخصیت دا خاصا ہے جس پاروں اج وی پنجابی زبان، ادب تے صحافت پکھوں اوہناں دیاں خدمتاں نوں بھلایا نہیں جا سکدا۔

References:

* Assistant Professor, Lahore College for Women University, Lahore

1- Abdul Ghafoor Qureshi. Punjabi Adab di kahani (Lahore: Punjabi Adabi Board, November 1989) 573

2- Parveen Malik. "Punjabi Adab" maheena waar, Jild.28, Shumara 1-2 Jan. to Feb. 2013 (Lahore: Punjabi Adbi Board)6

3- Nasir Rana, Dr. "Lekh" Chhemahi, Vol.8, July-December 2013 (Lahore: The Academics Registered)44

4- www.global,ucsb,edu/punjabi/journal/v.19-2/rememberance

5- Sanawar Chadhar. "Suneha" Lariwar58, 59, 60, February March April 2012 (Lahore: Punjabi Adabi Sangat)20-21

6- As Above.

7- Ramzan Sahid, Prof. "Punjabi Adab" Maheenawaar, Jild.28, Shumara 1-2 Jan. to Feb. 2013 (Lahore: Punjabi Adbi Board)21

8- Tanveer Zahoor. "Suneha" Lariwar58, 59, 60, February March April 2012, P-22.

9- Zahid Hassan. "Punjabi Adab" Maheenawaar, Jild.28, Shumara 1-2 Jan. to Feb. 2013, P-48.

10- www.global,ucsb,edu/punjabi/journal/v.19-2/rememberance

11- Zubair Ahmad. "Punjabi Adab" Maheenawaar, Jild.28, Shumara 1-2 Jan. to Feb. 2013, P-27-28.

12- Akhtar Jafri, Syed, Dr. Dastan Punjabi Zuban-o-Adab (Lahore: Adara Saqafat-e-Islamia, 2013)386.

13- Nasir Rana. "Punjabi Adab" Maheenawaar, Jild.28, Shumara 1-2 Jan. to Feb. 2013, P-31.

14- Hamid Meer. "Punjabi Adab" Maheenawaar, Jild.28, Shumara 1-2 Jan. to Feb. 2013, P-84.

15- Ikhlaq Atif. "Punjabi Adab" Maheenawaar, Jild.28, Shumara 1-2 Jan. to Feb. 2013, P-51,52.

☆ محمد اشفاق صدیقی
☆☆ پروفیسر ڈاکٹر سید علی رضا

ڈاکٹر یُونس احقر دے فلسفہ خیر تے شر دا ویروا

Abstract:

This research article is about the approach of Philosophy of Virtue and Vice, which is discussed from the Punjabi poetry of famous poet Dr ounas Ahqar. He has adopted many rhymes schemes in his Punjabi poetry about the virtue and vice which gives us awareness to adopt the desirable character, behaviour and habits for the happiness of human being and to avoid the undesirable behaviour and habits like greed , lust and pride which destroy the prosperity of society. Article is critically analysed by An example of his Punjabi poetry which realize the true meaning of virtue to mend the behaviour in the society for social peace and to avoid unbearable activities. The ultimate reality is that man can not succeed in his life with out avoiding the bad manners and cruel behaviour.

Keywords: Dr Younas Ahqar,s Philosopy of Virtue and Vice, Source of awareness of happiness and social peace.

خیر آفاقی سچائی اے۔ دُنیا دے سب دھرماں، قوماں تے طبقیاں وچ خیر دے جذبے نوں اُچیچا مقام حاصل اے۔ خیر دے ذریعے سماج وچ امن تے سکون ودھدا اے جدوں کہ شر

اک اجیہی غیر اخلاقی بُرائی اے جس نوں دُنیا دی ہر قوم، مذہب تے طبقے دے لوک ناپسند ای نہیں کردے سگوں شر دی مخالفت تے مزّمت وی کردے نیں۔ کیوں جے شر معاشرے وچ بے سکونی تے بدامنی دے ودھان دا باعث بن دا اے۔ انسان جبلّی پکھوں خیر تے شر دیاں صلاحیتاں دا مالک اے۔ اللہ تعالیٰ نے انسان نوں دُنیا وچ خیر تے شر دی راہ نوں منتخب کرن دا اختیار دتا اے۔ انسان دے چنگے عمل دُنیا وچ کامیابی تے آخرت وچ نجات دا ذریعہ بنن گے جدوں کہ انسان دے کوجھے تے بھیڑے عمل دُنیا وچ وی اوہنوں برباد کردے نیں تے اخیر وچ وی سزا دا کارن بنن گے۔

اللہ تعالیٰ دا فرمان اے:

من یعمل مثقال ذرہ خیر یرہ و من یعمل مثقال ذرۃ شر یرہ

(سورہ الزلزال:7:99)

ترجمہ: جو ذرہ برابر نیکی کرے گا اوہ اوہنوں ویکھے گا تے جو ذرہ برابر برائی کرے گا اوہ اوہنوں ویکھے گا۔

خیر دی راہ اُتّے چلن والے دی رُوح پُرسکون تے دل مطمئن رہندا اے جدوں کہ شر دی راہ بے سکونی، اضطراب تے بے چینی پیدا کرن دا موجب بن دی اے۔

نبی کریم ﷺ دا فرمان اے:

"نیکی چنگے اخلاق دا ناں اے تے گُناہ اوہ اے جیہڑا تہاڈے دل وچ کھٹکا پیدا کرے تے لوکاں نوں دسنا چنگا نہ لگے۔" (1)

خیر اوہ سعادت اے جیہڑی انسان نوں حق دی پچھان کرن دا شعور دیندی اے تے شر اوہ بدی اے جیہڑی انسان دی سُرت گوا دیندی اے تے انسان چنگے مندے وچ تمیز کرن دے قابل نہیں رہندا۔ محمد رفیع اللہ نے "فہم دین" وچ خیر تے شر دی انج وضاحت کردے نیں:

"خیر و شر کی فلسفیانہ اصلاح میں خیر سے مراد نیکی اور شر سے مراد بدی ہے۔ چناں چہ کسی چیز کو انسان کا نیکی اور اچھائی قرار دینا، اسے معاشرے میں خیر بناتا ہے اور کسی چیز کو اس کا بدی اور برائی قرار دینا، اسے شر ٹھراتا ہے۔" (2)

ڈاکٹر یُونس احقر (1943ء-2024ء) دا پنجابی غزل دے سرکڈھویں شاعراں وچ

شمار ہوندا اے۔ اوہناں نے غزل نوں اظہار دا ذریعہ بنایا اے۔ اوہناں پنجابی غزل وچ اپنے عملی مشاہدے تے تجربے رایں معاشرتی ،سماجی ، سیاسی نفسیاتی ،ثقافتی تے اخلاقی قدراں دی نمائندگی کیتی اے تے جدید غزل دے رُجحان ساز شاعر دی حیثیت نال نویکلی پچھان بنائی اے۔ اوہناں دی شاعری انسان دی حیاتی دے مقصد دا وی بھرواں ادراک رکھدی اے۔ اوہناں نے سنجیدہ لب و لہجے وچ معاشرتی قدراں دے بحران نوں عصری تقاضیاں دی بت موجب اُگھیڑ کے سامنے لیاندا اے تاں جے معاشرے وچ عمل دی راہ اختیار کردیاں بے عملی تے اخلاقی زاویاں دے فقدان دے سدھار لئی اُپا کیتا جا سکے۔ اوہناں دی شاعری وچ سماجی تے اخلاقی قدراں دے سدھاردا کرب تے درد ،دا اُگھڑواں احساس موجود اے۔ ایہ احساس ای قارئین دے ضمیراں نوں اندروں جھنجھوڑدا اے تے سدھی راہ اُتّے ٹُر ن دا گیان وی سانجھا کردا اے۔ اوہناں دی سوچ دا سفر انسان نوں خیر تے شر وچ تمیز قائم کرن دے گُناں دی جاچ دسدا اے۔ نیکی تے بدی وچ اوہ انسان ای امتیاز قائم کرسکدا اے جیہڑا حقیقت نوں قبولن دا جگرا تے سبھا رکھدا ہووے ورنہ کئی واری تاں انسان لُوبھ ،حرص ، ہنکار ،کرودھ تے نفس دے ہتھے چڑھ کے گُراہے پے جاندا اے۔ اوہ اپنی اصل پچھان نوں بھل جاندا اے تے عارضی دُنیا دیاں شیواں نوں سبھ کجھ سمجھ کے اوہناں اُتے ملھ مارن لگ پیندا اے۔ جیہدی کارن اوہ معاشرے وچ جبر ،شر ،نفرت ،فساد تے ظلم دی راہ اُتّے ٹُر پیندا اے تے حقیقت توں دُراڈے چلا جاندا اے۔ انسان دے دل تے دماغ تے ای نہیں سگوں حواس خمسہ اُتّے حیوانیت دے پرچھانویں قبضہ کرلیندے نیں۔ حرص دی دیوی دماغ نوں متعفن کردیندی اے تے انسان اپنے پرائے دی پچھان وی بھل جاند اے۔ جیہدے کارن اوہ سماجی واخلاقی قدراں دا مان کرن دی بجائے اپمان کردا اے۔ جتھوں خیر تے شر دی تمیز ختم ہو جاندی اے۔ نفسا نفسی نے کنے ای خاندان، قبیلے، قوماں تے دیس تباہ کر دتے نیں۔ اوہناں نے حقیقت دے پرسنگ اپنے آل دوال دا مشاہدے نال ای خیر تے شر وچ تمیز کرن دی ہُوک دتی اے تے اپنی ہوک داخلی تے خارجی جذبیاں دے رنگ ڈھنگ وچ لوکائی نال سانجھی کیتی اے۔ جدوں کہ حقیقت وچ اوہناں دی شاعری انسان نوں حقیقی جذبیاں نال جُڑن دی فکری دعوت دیندی اے تے خیر دی راہ اُتّے ٹُر دیاں معاشرے دی تعمیر وترقی دا عملی طور تے حصہ بن دی پریرنا دیندی اے۔

ڈاکٹر نوید شہزاد اوہناں دی تصنیف "وکھ اُڈاری لگے" دے دیباچے وچ لکھدے نیں:

"یُونس احقر دیاں جڑھاں اپنی دھرتی وچ ڈھیر گہریاں نیں۔ اوہ آل دوالے دے دُکھ درد محسوس کردیاں بھوئیں تے بھوئیں واسیاں دی گل کردے نیں۔ اوہ ہر مظلوم دے سنگی نیں۔ اوہناں دی شاعری وچ رجائیت دا پہلو ڈھیر نمایاں اے جے کدھرے قنوطیت دی کوئی پرت وکھالی دیندی وی اے تاں اوہ وی آساں، اُمیداں دے ہتھوں کھُسن دا جھورا اے۔"(2)

اوہ معاشرے وچ انسان نوں ہمت تے عزم نال اپنی عزت وآبرو دی حفاظت کرن دا گُر دسدے نیں۔ اوہ لوک کدی سر اُچا کر کے نہیں جیندے جیہڑے خیر تے شر وچ فرق کرن دا ہُنر بھُل جاندے نیں تے سدھی راہ دیاں اوکڑاں، رُکاوٹاں، ظُلم تے ناانصافی نال متھا لان دا حوصلہ نہیں رکھدے۔ اوہ قوماں غُلامی دی ابتر زندگی بسر کردیاں نیں جیہڑ یاں اپنے حقوق نوں حاصل کرن لئی لڑدیاں نہیں۔ سر نیواں کر کے بے عزتی نال جینا کوئی حیاتی دا مقصد نہیں سگوں راہ وچ حائل چٹاناں نوں توڑ کے راہ ہموار کرن نال ای حقیقی آزادی تے سُکھ دا دان پُنا ہوندا اے۔ اوہ اپنی تصنیف "وکھ اُڈاری لگے" وچ آکھدے نیں:

اوہناں دے سر کدی نہیں اُچّے ہو سکدے
جیہڑ یاں چھلاّں ڈردیاں رہن چٹاناں توں(4)

اوہناں دی شاعری وچ معاشرتی قدراں دے بحران دی چنتا نے ای خیر تے شر دے سُگھڑ جذبے دی صورت وچ اکھراں دا مہاندرا وضع کیتا اے۔ عارف عبدالمتین (1923ء-2001ء) اپنے مضمون "قدراں دے بحران دا شاعر---یُونس احقر" وچ لکھیا اے:

"یُونس احقر دی شاعری دے حوالے نال اپنے معروضیاں دی درستی دا احساس کروان توں پہلاں ایہ گل آکھنی مناسب معلوم ہوندی اے پئی خیر تے شر دیاں اصطلاحواں دا سد ھے سبھا ورتارا شاعری وچ کچھ ایڈا ضروری نہیں ہوندا۔ جس ویلے اک شاعر نیکی تے بدی، سچ تے جھوٹھ، انصاف تے بے انصافی، سہپن تے کوجھ، مساوات تے اُوچ نیچ، امن تے جنگ وغیرہ دا ذکر کر رہیا ہوندا اے تے اصل وچ اوہ خیر تے شر دا نکھیڑا ای کر رہیا ہوندا

اے فیر جدوں اوہ چانن تے ہنیر، دن تے رات، بہار تے خزاں، باغ تے تھل وغیرہ دی گل کر رہیا ہوندا اے تے اصل وچ اوہ علامتاں دا اوہلا ورتدیاں ہویاں خیر تے شر دیاں الجھناں داویروا ای کر رہیا ہوندا اے۔ یُونس احقر دی شاعری وی اظہار دے ایہناں ای وسیلیاں توں فیدا چُکدی ہوئی ساڈے سامہنے خیر تے شرنوں اوس عصری تناظر وچ پیش کردی اے، جیہڑا اوہناں دے شدید بحران نال عبارت ہے۔" (5)

انسان دے کھیر وکھیر وہون دا وڈا المیہ نفس پرستی، ذاتی مفاد پرستی، لُوبھ تے اپنے آپ نوں عقل کُل سمجھنا اے۔ حالا ں آں کہ اسلام نے انسانی حقوق دے تحفظ دا خیال رکھن دا سجھا دتا اے۔ انسان اگر اسلامی تعلیمات اُتّے عمل کرے تے بہت سارے مسئلیاں داحل بغیر فساد تے لڑائی جھگڑے توں ای ہو جاندا اے۔ اسلام امن ومحبت دا گہوارہ اے اوہ دوسریاں دیاں لُوڑاں تھوڑاں دا خیال رکھن ول رجوع کرواندا اے تے امن، صُلح تے آپسی محبّت نال رہن دا درس دیندا اے۔

ڈاکٹر یُونس احقر (1943ء-2024ء) دی فکر وچ خیر تے شر دیاں قدراں دا بحران صرف عائلی مسئلیاں دے حل ول ای دھیان نہیں کرواندا سگوں کل انسانیت نوں وی پیار محبت، الفت تے ہمدردی دی سانجھ بنان ول مہاڑ کرواندا اے۔ اوہ منافقت دی بجائے مخلص تے مفید فرد بنن دا سجھا دیندیاں آکھدے نیں:

میں چاہناواں سارے رل کے ڈار بنا کے اُڈیئے
اوہناں دی ایہ ضد اے وکھرے وکھرے ڈیرے رکھیئے (6)

رب کائنات نے کائنات دی ہر شے نوں فطری حُسن دے مطابق مقام دتا اے۔ جے دُنیا دیاں ساریاں قوماں فطری اُصولاں دی پابندی کرن دے نال نال دوجیاں دے حقوق کھوہن دا جتن نہ کرن تے کوئی وگاڑ معاشرے وچ پیدا ای نہ ہووے۔

ڈاکٹر محمد یُونس احقر سانجھے سماج دی بنیاد نوں انسان دوستی دے رنگ ڈھنگ وچ بیان کردے نیں۔ اوہ انسان دوستی لئی انسان نوں سیاریاں وانگ اپنی اپنی حد وچ رہن دا سجھا دیندے نیں۔ ایہ حقیقت اے کہ انسان ای وگاڑ پاؤندا اے تے انسان ای معاشرے نوں سنوارن

دا کارن بن دا اے۔ سماجی تے عالمی پدھر تے انسان نے پیار محبت تے الفت نال سانجھے پیار دی دُنیا وسائی ہوئی اے۔ اوہ دسدے نیں کہ جے ساری دُنیا دے انسان شرنوں چھڈ کے اپنی اپنی حدود وچ رہن، دیس آپس وچ نہ اُلجھن تے عالمی پدھر تے قوماں آپس وچ لڑائی جھگڑا نہ کرن ،تاں ای حقیقی عالمی برادری دا خواب پورا ہوسکدا اے۔ خیر دی راہ اُتّے تُر دیاں انسان دوستی دی صُورت وچ دیس امن دا گہوارہ بن سکدے نیں۔ اوہ آکھدے نیں:

دیساں دے نال دیس نہ اُلجھن قوماں نال نہ قوماں کھہن
بندے جے سیاریاں وانگوں اپنی اپنی حد وچ رہن(7)

خیر انسان نوں نیکی ،اچھائی تے بھلائی ول پریردی اے۔ ایہ ربی صفتاں دے مظہر دی صورت وچ انسان وچ ظاہر ہوندی اے۔ کیوں جے خیر دا منبع حقیقت الٰہی اے۔ جیہڑا انسان حقیقت نال اپنا روحانی سمبندھ مضبوط رکھدا اے اوہ ہمیشا خیر دا ای داعی بن دا اے تے شر توں ہمیشا دُراڈے رہندا اے۔ جدوں کہ شر انسان نوں بدی ،نفرت ، دشمنی تے ظلم ورگے بدخصلتاں نال مُعلق کردا اے جیہدا مصدر بدعملی تے منفی قوتاں نیں۔ شر دا تعلق انسان دے نفس نال اے جیہڑا لوبھ، لالچ تے کرودھ تے ہنکار ورگیاں بدخصلتاں انسان دے خمیر وچ پیدا کردا اے۔

ڈاکٹر محمد یُونس احقر دی فکر انسان نوں خیر دے نال گوڑھی جڑت رکھن دی پریرنا دیندی اے۔ اوہ انسان نوں خیر دی راہ اُتّے تُر ن لئی صبر تے قناعت نوں عملی طور اپنے تن من اُتّے لاگو کرن ول دھیان کرواندے نیں۔ کیوں جے خیر نوں حاصل کرن لئی صبر تے شکر بہت ضروری اے۔ جدوں کہ اوہ انسان نوں شر دیاں بدخلصتاں لُوبھ تے حرص توں بچن دا سُجھا دیندے نیں۔ تاں جے انسان نفس دیاں سدھراں توں بچ کے پاکدامنی حاصل کرسکے۔ اوہ آکھدے نیں:

صبر ، قناعت والے خیمے کھُلہے کر کے لایئے
حرص ہوا تے لُوبھاں والے سوڑے گھیرے رکھیئے(8)

شر انسان دے خمیر وچ مُنافقت دا عنصر موجود اے۔ اوہ انسان نوں وفاداری توں دور کردا اے۔ شر دے ہتھے چڑھیا انسان دوسریاں لئی راحت دا سبب نہیں بن دا سگوں دوجیاں دا سکون برباد کرن وچ ای ساریاں توانائیاں صرف کر دیندا اے۔ اوہ شیطانی وسوسیاں دی وجہ توں حسد تے کبر ورگیاں بُریاں عادتاں نال معاشرے وچ فساد پھیلاندا اے۔ اوہ امن دی تھاں نفرت

تے دشمنی دا بی بوندا اے۔ اوہ کدی وی اتفاق محبّت والی سانجھ وچ حصہ نہیں پاؤندا۔ شر نے ہمیشہ ڈاراں نوں کھیر وکھیر وای کیتا اے۔

ڈاکٹر محمد یُونس احقر دی فکر انسان دے مُنافقانہ روّیے دی نندیا کردی اے۔ اوہ حقیقت نوں بیان وچ کوئی اوہلا نہیں رکھدے۔ کیوں جے اوہناں نے اپنے من نوں اجلے شیشے وانگوں صاف کیتا ہویا اے۔ ایس لئی جو کجھ اوہناں دے من شیشے دے سامنے آؤندا اے اوہ بے خوف ہو کے بیان کر دیندے نیں۔ اوہ شر دے منافقانہ حیلیاں نوں بے نقاب کردیاں آکھدے نیں:

سانجھاں والی ایہ شکل وی ساری دُنیا چاری لگے
ڈاراں نال رہیاں وی سب دی وکھ اُڈاری لگے(9)

ڈاکٹر محمد یُونس احقر دی فکر حقیقی طور تے خیر تے شر وچ نکھیڑا کردی دسدی اے۔ کیوں جے اوہناں نے سچ تے کوڑھ وچ فرق کرن دا شعور سانجھا کیتا اے۔ اوہ انسان نوں اپنا من پوِتر رکھن لئی دل وچوں کبر، کرودھ تے نفرت نوں کڈھن ول دھیان کرواندے نیں۔ ایہ سچ اے کہ انسان جدوں اپنے من وچوں لالچ، کبر، حسد تے نفرت نوں ختم کر دیندا اے تے اوہ ربی صفات نال جُڑ جاندا اے تے انسان دی ذات وچوں لا محالہ خیر دا عنصر ای جنم لیندا اے۔ اوہ آکھدے نیں:

دل دے نگروں کبر کرُود دے کوٹھے ڈھائے چنگے
نال اُچیچ دے نفرت والی کندھ اُساری نالوں(10)

اَج دے دور وچ انسان ظاہر تے باطن دے تضاد دا شکار اے۔ انسان دا منافقانہ روّیہ انسان نوں خیر توں دُوراڈے کر رہیا اے۔ اوہ اپنے مشاہداتی تجربے نال حقیقت نوں اُگھیڑ کے من وعن اُلیکدے نیں کہ سماجی پدھر تے لوکائی اسلامی و اخلاقی قدراں نال کس طرح ہتھیا چاری کردی پئی اے تے انسان شر دیاں شیطانی قوتاں دے پنجے دی گرفت ول جاری اے۔ اوہ آکھدے نیں:

ظاہر جہیا وی رہیا نئیں اج کل باطن ایہدا
بندہ اپنے آپ توں کِسراں خول اُتارے(11)

مختصر ایہ کہ "ڈاکٹر یُونس احقر دے فلسفہ خیر تے شر دا ویروا" انسان نوں خیر دیاں ابدی صفتاں نال جُڑ کے معاشرے وچ دوجیاں لئی راحت، سکون تے امن دے ودھا لئی کاوشاں کرن دا آہر دیواندا اے تے آپسی محبت دے سانجھے جذبے نوں دلاں وچ پیدا کرن ول دھیان کرواندا اے۔ جدوں کہ شر دیاں بُریاں خصلتاں توں من نوں پوتر رکھن دا سجھا دیندا اے۔ تاں جے انسان نفس دیاں سدھراں دے پچھے لگ کے سدھی راہ توں ڈُراڈے نہ چلا جاوے۔ حقیقت وچ اوہناں دا فلسفہ خیر تے شر انسان نوں لُوبھ، کرودھ، ہنکار، کبر تے حسد دی اگ توں بچن ول پریردا اے تے خیر دیاں سچ، عدل، محبّت، اُلفت تے نیکی ورگیاں چنگیاں خصلتاں نوں عملی طور تے اپنا کے نہ صرف لوکائی دی خدمت دا جذبہ دان کردا اے سگوں انسان نوں اپنی حقیقی جُڑت رب نال پکیری کرن دا شعوروی سانجھا کردا اے۔

References:

* Research Scholar Ph.D Punjabi, IPCS, University of Punjab, Lahore

** Professor, Department of Kashmiryat. Punjab Univeristy, Lahore

1. Abu Eisa Muhammad Tirmzi- Sunnan Tirmzi, Kitab Uzuhid Un Rasool Allah (SAW) Hadith:3956
2. https://www.almawrid.org Dated:05-05-2025 Time: 10:30 AM Monday
3. Younas Ahqar, Dr- Waakh Udari Laggay (Lahore: Punjabi Foundation Lower Mall 2009) 27
4. As Above , 46
5. Younas Ahqar, Dr- Souch Da Safar (Lahore: Aqdas Publication, 1979) 10
6. Younas Ahqar, Dr- Waakh Udari Laggay, 33
7. As Above, 105
8. As Above, 34
9. As Above, 35
10. As Above, 38
11. Younas Ahqar, Dr- Souch Da Safar, 47

☆ جہانزیب علی

تذکرہ تحصیل میلسی دے پنجابی لکھاریاں دا

ABSTRACT:

This article explores the literary tradition of "TAZKIRA" (biographical anthologies) in punjabi linguistics & literature, with a focus on Punjabi writers from Tehsil Mailsi, District Vehari. The term "TAZKIRA" refers to a literary compilation that provides brief biographical details of poets and writers alongwith selected samples of their work. As an important and anciet genre in Punjabi literature, Tazkiras serve to documents both renowed and lesser-known literary figures, thus preservating and promoting regional literary heritage. The article titled "TAZKIRA TEHSIL MAILSI DY PUNABI LIKHARIAAN DA" begins with a concise historical overview of Tehsil Mailsi. Then this article also presents a compilation of punjabi language writers from the area who have contributed to the literary richness of the the South Punjab. These writers are arranged in alphabetical order to ensure clarity and systematic presentation of this regional literary legacy.

K e y w o r d s: Tazkira, Tehsil Mailsi District Vehari, Concise History, Literary Review of the writers of Tehsil Mailsi and examples of their work.

''تذکرہ نویسی'' پنجابی زبان سمیت کسے وچ ادب وچ اک اہم تے قدیم صنف اے۔ ایہ

عربی زبان دا لفظ اے۔ جیہدے لغوی معنی ذکر کرنا، بیان کرنا دے لئے جاندے نیں۔ اصطلاحی معنی وچ تذکرے توں مراد اوہ دستاویز/کتاب دے نیں جس وچ شاعراں تے ادیباں دے حیاتی بارے مختصر جان پچھان تے نمونہ کلام شامل ہوئے۔ تذکرے رایں نویں، پرانے تے گمنام شاعراں تے ادیباں دی کھوج کیتی جاندی اے تے اوہناں دے ادبی کم نوں سامہن لیا جاندا اے۔ انج تذکرہ نویسی کسے وی زبان دے ادبی سرمائے نوں سانبھن دا کارن وی ہوندی اے۔ تذکرہ نویسی دی روایت نوں زندہ رکھدے ہوئے اسیں میلسی وچ پنجابی لکھن والے لکھاریاں دی کھوج کیتی تے اوہناں دی حیاتی بارے مڈھلی جانکاری تے نمونہ کلام نوں ایس مضمون وچ شامل کیتا اے۔ تحصیل میلسی دے لکھاریاں دے تذکرے توں پہلاں میلسی تحصیل دے تاریخی پچھوکڑ اُتے اک ترانویں جھات وچ ایس مضمون وچ شامل اے۔

تحصیل میلسی ضلع وہاڑی دی اک تحصیل اے۔ ایہ ضلع جنوبی پنجاب دا اک اہم ضلع اے۔ لاہور ولوں جدوں ساہیوال تے پاکپتن نوں کراس کریئے تاں ضلع وہاڑی دی حدود شروع ہو جاندی اے۔ وہاڑی دیاں تین تحصیلاں نیں، پہلی بورے والا، دوجی تحصیل وضلع وہاڑی تے تیجی تحصیل میلسی اے۔ 1849ء دے سمے انگریز دور وچ ایس تھاں نوں تحصیل دا درجہ دے کے ضلع ملتان وچ شامل کر دتا گیا۔ فیر 1976ء وچ جدوں وہاڑی ضلع بنیا تے تحصیل میلسی نوں ملتان توں وکھ کر کے ضلع وہاڑی وچ شامل کیتا گیا۔ تحصیل میلسی اپنے تریخی پچھوکڑ دے حوالے نال بہت پرانا تے تریخی علاقہ اے۔ ایس تھاں نوں محمد علی خان عرف میلسی خان لچھی نے اپنے ناں توں آباد کیتا۔(1)

میلسی دی اہم تے تریخی تھاں "شہر جلہ جیم" اے۔ ایہ تھاں 1596ء دے آلے دوالے حکیم جلال الدین عرف جلہ ارائیں نے اپنے ناں توں آباد کیتا سی۔ جلال الدین دے پُتر میاں رکن الدین نے ایتھے "بادشاہی مسجد جلہ جیم" بنائی جیہڑی اجہے وی موجود اے۔(2) میلسی دی اک ہور تریخی تھاں "فتح پور" بارے روایت اے کہ ایتھے محمد بن قاسم دی فوج نے ڈیرے لائے سن۔(3) دوجیاں اہم تے تریخی تھاواں وچ وستی سردار پور جھنڈیر، موضع فدا، کرم پور، ٹبہ سلطان پور، چوک میتلا، خان پور، موضع ملک واہن تے موضع دروڑ واہن شامل نیں۔

میلسی دے دکھن والے پاسے دریائے ستلج وگدا اے۔ "میلسی سائیفن" دے ناں توں

بنایا گیا۔ انجینئرنگ دا اک اہم کارنامہ تحصیل میلسی دی پچھان اے۔ ایس منصوبے وچ دریائے ستلج دے تھلوں نہر دا پانی پل بنا کے کڈھیا گیا اے۔ عام لفظاں وچ اُتے دریائے ستلج وگدا پیا اے تے تھلے لوئر باری دوآب کینال لنگھدی پئی اے۔ 1964ء وچ بنایا گیا ایہ منصوبہ سیاحتی حوالے نال وی اک اہم تھاں اے۔

میلسی وچ بہت وڈی پرائیویٹ پبلک لائبریری ''مسعود جھنڈیر ریسرچ لائبریری'' دے ناں توں 1899ء وچ بنائی گئی۔ جتھے ہفتے دے چھ دن پڑھنہار آوندے نیں۔ میلسی توں بس اک ٹرین ''فرید ایکسپریس'' لنگھدی اے۔ ایہ ٹرین لاہور براستہ قصور، پاکپتن، وہاڑی، میلسی، لودھراں، بہاولپور توں کراچی جاندی اے۔ میلسی دا علاقہ گرم خشک اے، ایتھے گرمیاں وچ موسم سخت گرم تے سیالاں وچ بہوں ٹھنڈ پیندی اے۔ مینہہ بہت گھٹ وسدے نیں۔ ایتھے دے لوکاں دا عام لباس شلوار قمیض اے۔

ادبی حوالے نال تحصیل میلسی دا علاقہ بہت زرخیز اے۔ ایتھوں دے لکھاری اپنے اپنے قلم راہیں ادب دی بھرپور سیوا کر رہے نیں۔ اس مضمون وچ پنجابی زبان دے لکھاریاں نوں شامل کیتا گیا اے۔ ایہناں لکھاریاں وچ شاعر دے نثر نگار دونویں شامل نیں۔ لکھاریاں دی ترتیب حروف تہجی دے اعتبار نال دِتی ہوئی اے۔

اسماعیل بھٹی:

اصل ناں محمد اسماعیل، چوہدری محمد ابراہیم دے گھر 1932ء نوں میلسی ضلع وہاڑی وچ پیدا ہوئے۔ پنجاب یونیورسٹی شعبہ انگریزی دے پروفیسر سن۔ آپ نے 1952ء توں لکھنا شروع کیتا۔ پنجابی، انگریزی تے اردو زبان دے شاعر سن۔ شعری مجموعہ ''تانگھاں دی لو'' 1975ء وچ تے ''ککھ دا شوق'' 1989ء وچ چھپیا۔ نظم دی ونگی:

سوچوں خالی/ ایویں سوچاں وچ ڈبیا سی/ اک انجانی منزل دا چا
انھے شوق دی ڈوری بدھا/ اکھاں میٹ کے/ اکھاں اگے
ان ڈٹھے دے خیال اِچ کُھبیا/ جاندا پیا سی (4)

اقبال ساقی:

اصل ناں محمد اقبال، ولی محمد دے گھر 1971ء نوں وستی اسلام کوٹ میلسی وچ پیدا ہوئے۔ 1995/96ء توں لکھنا شروع کیتا، دوہڑے دے شاعر نیں۔ اصلاح لئی سید غوث انیس دے شاگرد ہوئے۔ کلام دی ونگی:

غربت دی گود وچ ساری زندگی درداں نوں پالی رکھیا اے
سانوں کوئی نئیں خیر محبتاں دی کاسا پیار توں خالی رکھیا اے
بے جرم سزاواں کٹیاں نیں پر خون حلالی رکھیا اے
ساڈا جرم اقبالؔ تے ہے کوئی ناں کیتی خود اقبالی رکھیا اے(5)

اقبال سودائی:

اصل ناں اقبال حسین، حاجی شیر محمد دے گھر 7 اکتوبر 1949ء نوں وستی جہان واہ موضع سڈل وچ پیدا ہوئے۔ نظم، غزل، نعت سمیت دو جیاں صنفاں وچ وی لکھدے سن۔ 10 مئی 2024ء نوں فوت ہوئے۔ کلام دی ونگی:

اُڈ گئیاں نیندراں تے خواب رس گئے نیں
ساڈے نال جدوں دے جناب رس گئے نیں
شیشہ نت پچھدا اے ہن کدوں آون گے
شیشے نوں وی کرکے بیتاب رس گئے نیں(6)

امتیاز ظفر:

اصل ناں امتیاز حسین، 1988ء نوں میلسی وچ پیدا ہوئے۔ پنجابی تے اردو زبان دے شاعر نیں۔ 2010ء توں لکھنا شروع کیتا، غزل تے نظم لکھدے نیں۔ اصلاح لئی تحسین یزدانی دے شاگرد ہوئے۔ کلام دی ونگی:

لوکو! اپنے حق دی خاطر/ ہن تاں جاگوں اکھیاں بھالوں
غربت آن ظفر کوں رڑکا/ تھی گئے حال کنوں بے حالوں(7)

امیر بخش امیر:

آپ میاں رانا دے گھر 1920ء نوں چیچہ وطنی وچ پیدا ہوئے۔ اخیر لے ویلے وستی ٹبہ

نہر موضع کرم پور میلسی رہندے رہے۔ پنجابی زبان دے انقلابی شاعر سن۔ شاعری دے نکے نکے پمفلٹ لکھ کے ونڈ دے سن۔ نظم دی ونگی ویکھو:

بتالی سال ہوئے پاکستان بنیاء اساں وِکدے رہے ہاں لاریاں تے
نقد مُل نہ ہا ساڈا اک ٹیڈی، رہے مُل لیندے سانوں کاریاں تے
پرانی جُتیاں توں قدر گھٹ ساڈی، رہئے وِکدے پنڈ چھوہاریاں تے
امیر بخشؒ دی لکھاں دی ہے کُلی، ایہہ پر فخر ہے قومی اداریاں تے (8)

ایس کے مسعود، رانا:

اصل ناں ستے خان، 1944ء نوں رانا علی محمد دے گھر ساہیوال وچ پیدا ہوئے۔ اخیر لے ویلے میلسی رہندے رہے۔ پنجابی زبان دے شاعر سن تے غزل، چومصرعے تے نظم لکھدے سن۔ کلام دی ونگی:

دھی دے سر وچ چاندی آ گئی اجے وی بنیا داج نئیں
رو رو آکھے کوئی نمانی جس دے سر دا تاج نئیں
جنا چاہیوں ترلے کر مسعودؔ ایہ ظلم تے رُکنا نہیں
باجھ قناعت حرص ہوا دا دنیا وچ علاج نہیں (9)

تحسین یزدانی:

اصل ناں محمد افضل، غلام حیدر دے گھر یکم فروری 1967ء نوں محلہ دین پورہ میلسی وچ پیدا ہوئے۔ پنجابی تے اردو زبان دے شاعر نیں۔ 1985/86ء وچ پہلی واری غزل لکھی۔ فیر نظم، دوہڑہ سمیت دو جیاں صنفاں وچ وی لکھن لگے۔ اصلاح منظور حسین کولوں لئی۔ کلام دی ونگی:

پیار وچ کئی گھٹ نہیں میڈا مقام
ایویں ہے مجنوں کوں بس چایا گیا
کوڑی کوں تحسینؔ پیئے گئی آپ دی
سچ کوں جاں سولی تے لٹکایا گیا (10)

حُسن زادہ نصیب:

اصل ناں محمد نصیب، عبداللطیف گجر دے گھر 6 جون 1982ء نوں وسّتی دوکوٹہ وچ پیدا

ہوئے۔ پنجابی تے اردو زبان دے شاعر نیں۔ پہلی واری 1997ء وچ غزل لکھی۔غزل تے نظم دے شاعر نیں۔خورشید بیگ میلسوی کولوں اصلاح لئی۔(11)

خورشید بیگ میلسوی:

خورشید بیگ 16 جون 1947ء نوں میلسی وچ پیدا ہوئے، پیو دا ناں عبدالغفار بیگ سی۔ پنجابی تے اردو زبان دے شاعر سن۔غزل،نظم سمیت دو جیاں شعری صنفاں وچ وی لکھدے سن۔ اصلاح لئی شریف چکوالی دے شاگرد ہوئے۔کلام دی ونگی:

توں وی پاگل ہوجاویں گا میں وی پاگل ہوجاواں گا
توں وی سچل ہوجاویں گا میں وی سچل ہوجاواں گا
خوشبو وانگوں نال ہوا دے چار چوفیرے انج بکھراں گا
پربت پربت، گلشن گلشن، جنگل جنگل ہوجاواں گا(12)

راشد تبسم:

اصل ناں راشد علی جمشید، فرزند علی صابر دے گھر 23 مارچ 1966ء نوں محلہ مغل پورہ وچ پیدا ہوئے۔ پنجابی تے اردو زبان دے شاعر نیں۔ 1981ء وچ پہلی وار نظم لکھی۔غزل تے نظم دے شاعر نیں۔نعمت علی جگر کولوں اصلاح لئی۔کلام دی ونگی:

اوہ مختار اے جو چاہوے سو کردا اے
پر سارے الزام مرے تے دھردا اے
توں کیہ جانیں میرے دل دیاں پیڑاں نوں
مینوں ویکھ کے چن وی ہاواں بھردا اے(13)

رب نواز جعفری:

اصل ناں محمد شہزاد تے قلمی ناں رب نواز جعفری لکھدے نیں۔آپ یکم جون 1963ء نوں میاں اللہ ڈیوایا دے گھر وستی دروڑ واہن میلسی وچ پیدا ہوئے۔اصلاح منظور حسین اسد کولوں اصلاح لئی۔ پنجابی زبان دے شاعر نیں۔اجوکے ویلے لاہور رہندے نیں۔(14)

رزاق تنویر:

اصل ناں عبدالرزاق،2 نومبر 1961ء نوں نذیر احمد اذفر دے گھر میلسی وچ پیدا ہوئے۔

غزل، قطعہ، رباعی سمیت دوجیاں صنفاں وچ وی لکھدے نیں۔ اصلاح اپنے والدکولوں اصلاح لئی۔کلام دی ونگی:

درد دِلے دا کون ونڈاوے/کوئی نہ دردی نظریں آوے
ایس بہارے پھل نہیں کِھڑنے/بُلبل بھاویں لکھ کُرلاوے
ایہہ تنویرؔ بہاراں منگے/ پاگل نوں کیہڑا سمجھاوے(15)

رشید کرمپوری:

اصل ناں عبدالرشیداے،اللہ یار چاچڑ دے گھر2فروری 1973ءنوں کرمپور وچ پیدا ہوئے۔ پنجابی،سرائیکی،سندھی تے اردو زبان دے شاعر نیں۔ 2008ء وچ پہلی واری گیت لکھیا فیر غزل،نظم تے دوہڑہ وی لکھن لگ پیئے۔اصلاح لئی مختار کرمپوری دے شاگرد ہوئے۔کلام دی ونگی:

اکھاں وچ جد پایا کجل/ سونڑاں مُکھ سجایا کجل
موٹیاں موٹیاں اکھیں دا/ سئے جیامُل ودھایا کجل(16)

سبطین مسحور:

اصل ناں محمد سبطین،1951ءوچ وستی حسین آباد میلسی وچ پیدا ہوئے۔ پنجابی زبان دے شاعرسن۔غزل،نظم تے دوہڑے ورگیاں صنفاں وچ شاعری کیتی۔کلام دی ونگی:

آس دی ٹہنگلی توں پھل احساس دا ڈھاون لگے
بس ہُو پھل رہ گیا متاں کڈاہیں ساون لگے
شیت اوں مسحورؔ من چھوڑی ہے اے میڈی رضا
نیلی چھت تے کالے بدلے آس دے چھاون لگے(17)

سجاد پریمی:

اصل ناں سجاد حسین،ظہور حسین دے گھر 1980ءنوں چاہ نویں والی وچ پیدا ہوئے۔ پنجابی تے اردو زبان دے شاعر نیں تے غزل،نظم تے دوہڑے لکھدے نیں۔اصلاح لئی غلام حسین کملا دے شاگرد ہوئے۔گیت دی ونگی:

زخم لکھ تے ہزار وے مینوں تاہنگاں تیریاں
دے جا اک دیدار وے مینوں تاہنگاں تیریاں
لگ کندیاں نال ماراں ڈاہیں/تینوں ترسن میریاں باہیں
ساہواں دا نئیں اعتبار وے مینوں تاہنگاں تیریاں (18)

سعید احمد نوشاہی:

اصل ناں سعید احمد، میاں محمد دین دے گھر 6 جون 1964ء نوں سردار پور جھنڈیر میلسی وچ پیدا ہوئے۔ 1981ء وچ پہلی واری غزل لکھی فیر گیت، دوہڑہ، قطعہ، نظم، منقبت وی لکھن لگے۔ اصلاح لئی فاروق روکھڑی دے شاگرد ہوئے۔ دوہڑے دی ونگی:

جبریل توں ونج ایویں دیر نال لا، ذرا جلدی بھج چُم پیریں کو
متاں چمن توں پہلے جاگ پووے، لوے پیر نہ کج چُم پیریں کو
کر غفلت ناں توں چمن دے وچ لگ ویسی آ پچ چُم پیریں کو
تیڈا چُمن سعیدؔ عبادت ہے تو چُم رج رج چُم پیریں کو(19)

سرمد انصاری:

اصل ناں محمد اکبر، عبدالکریم دے گھر 1946ء نوں میلسی وچ پیدا ہوئے۔ پنجابی زبان وچ دوہڑہ لکھدے سن۔ اصلاح لئی نذیر اذفر دے شاگرد ہوئے۔ کلام دی ونگی:

جے عشق نگر وچ جانا ایں توں بھیت دلاں دے کھولیں نہ
اک گل سمجھاواں شمس تے منصور دی بولی بولیں نہ
توں پیار دا پلا چھوڑیں نہ، اک یار ولوں مونہہ موڑیں نہ
جے ماہی سروی منگے تاں دے دیویں یارا ڈولیں نہ(20)

سنور ندیم:

اصل ناں محمد سنور، محمد نواز بُدھرا دے گھر 2 جون 1984ء نوں کرم پور وچ پیدا ہوئے۔ آپ دی گھر والی شمیم اختر عرف گلناز رانی گلوکاری کردی اے۔ سنور نے 2000ء توں لکھنا شروع کیتا۔ سب توں پہلاں گیت لکھیا۔ گیت تے دوہڑے دے شاعر نیں۔ کلام دی ونگی:

ہکو توں سجن ایں کائنات دے وچ جہنوں ویکھ کے ٹھردا دل اے
تیرے نال سنورَ بولن دی وڈی کوشش کردا دل اے
جیویں دل آکھی مینوں جھنکار دیہہ تویں بشر تے مردا دل اے
نا غیر دے نال توں ٹریا کر میرا ویکھ کے سڑدا دل اے(21)

شاکر علوی:

اصل ناں نذیر احمد، 1964ء نوں وستی دین پورہ وچ پیدا ہوئے۔ پنجابی تے اردو زبان دے شاعر نیں۔ غزل، نظم، دوہڑہ تے ہائیکو سمیت دو جیاں شعری صنفاں وچ وی لکھدے نیں۔ اصلاح امیر بخش امیر کولوں لئی۔ کلام دی ونگی:

رُت پئی آندی ہے کول بہون دی
رُتھڑے سجناں کوں ہن مناون دی
دل اکھیندا پیئے اج ضرور آسن
وا پئی گھلدی ہے ٹھڈڑی ساون دی(22)

عبدالغفار نادم:

عبدالغفار نادم وستی سردار پور جھنڈیر میلسی دے وسنیک نیں۔ اصل ناں عبدالغفار، 15 فروری 1965ء نوں ملک غلام حسین دے گھر پیدا ہوئے۔ غزل تے دوہڑے دے شاعر نیں۔ اصلاح لئی غوث انیس دے شاگرد ہوئے۔ کلام دی ونگی:

مخل تھیندی نہیں کئی شئے اوندی پروازی وچ
طلب دانے دی پکھی کوں پھہا ڈیندی ہے گاری وچ
کیویں نادمَ ڈساواں حال دل اپنے دا میں تیکوں
میکوں ہک شخص کملا کر ڈتا ہے اپنی یاری وچ(23)

عطا محمد مشتاق، قاضی:

اصل ناں قاضی عطا محمد، قاضی غلام مرتضی دے گھر متر و تحصیل میلسی وچ پیدا ہوئے۔ کم کاج لئی چنی گوٹھ بہاولپور وی رہندے رہے۔ پنجابی زبان وچ شاعری کیتی۔ کافی دے شاعر ن۔ کلام دی ونگی:

کر دلبر ہار سنگار آیا
سب سنگیاں وچ سردار آیا
پا اکھیاں کجلا دا ہار آیا
ہک نین سر غمدا بار آیا(24)

علمدار حسین شاہ، مخدوم:

اصل ناں علمدار حسین، 1955ء نوں موضع کرم پور وچ پیدا ہوئے۔ غزل، دوہڑے سمیت دو جیاں صنفاں وچ وی لکھدے سن۔ کلام دی ونگی:

غریباں دے پیئے دنیا چ مشکل ڈینہہ گزردے ہن
ہزاراں فکر تے فاقے، اوہ جیندے ہن نہ مردے ہن
بڑا افسوس ایس گل دا اِتھاں مخدومؔ ہن نوکر
اچکے چور تے ڈاکو پیئے سبھ عیش کردے ہن(25)

غلام حسین کملا:

اصل ناں غلام حسین، 1950ء نوں میلسی وچ پیدا ہوئے۔ 1970ء توں لکھنا شروع کیتا۔ غزل، نظم سمیت دو جیاں شعری صنفاں وچ وی شاعری کیتی۔ اصلاح لئی نذیر اذفر تے سید تبرک حسین رضوی دے شاگرد ہوئے۔ کلام دی ونگی:

بندہ اجکل آری تھی گئے آری وی دو دھاری تھی گئے
حق دی گال کریندا کئی نئیں کوڑ دا پلہ بھاری تھی گئے
میڈا یار وی ڈیکھو لوکو! کملے کان چنگاری تھی گئے(26)

لیاقت چدھڑ:

اصل ناں لیاقت علی، بشیر احمد دے گھر یکم جنوری 1985ء نوں محلہ سرگانہ وسّتی اسلام آباد میلسی وچ پیدا ہوئے۔ اصلاح لئی حیات بھٹی دے شاگرد ہوئے۔ دوہڑہ، نظم، قطعہ، نعت دے شاعر نیں۔(27)

مجید خاور میلسی:

اصل ناں عبدالمجید، محمد ابراہیم دے گھر اگست 1950ء نوں پیدا ہوئے، اجوکے ویلے

فیصل آباد رہندے نیں۔ پنجابی تے اردو زبان دے شاعر نیں۔ غزل، نظم، دوہڑہ، حمد، نعت سمیت دو جیاں شعری صنفاں وچ وی لکھدے نیں۔ اصلاح لئی خورشید بیگ میلسوی دے شاگرد ہوئے۔ شعری مجموعہ "بیڑی وچ سمندر" 2004ء وچ چھپیا۔ نظم دی ونگی:

اساں کون آں/کیہڑا جانے/کدھروں آئے آں
کدھر جانا ایں/کوئی نہ جانے/ چار دناں دے ڈیرے ساڈے
اوڑک اے ٹر جانا/ اساں ایتھے سدا نئیں رہناں
اساں کون آں/مولا جانے (28)

محمد رزاق بزمی:

اصل ناں محمد رزاق، امیر خان سندھڑ دے گھر 14 مئی 1982ء نوں پنڈ 170/WB میلسی وچ پیدا ہوئے۔ غزل تے دوہڑے دے شاعر نیں۔ اصلاح لئی دلنور نور پوری دے شاگرد ہوئے۔ کلام دی ونگی:

میں ڈھول کوں آکھے منت من میڈے پیار دا ستیاناس نہ کر
توں ڈیکھ چا اپنیاں قسماں کوں میڈا تل جتنا احساس نہ کر
میڈے پیار دے پورے نمبر ڈے میکوں بے شک رعائتی پاس نہ کر
اگوں بزمی ڈھول جواب ڈتے پراں کیتے تھی بکواس نہ کر(29)

محمد غوث انیس:

محمد غوث پنجابی زبان دے شاعر نیں۔ شاہ محمد شاہد دے گھر 1950ء نون جہان پور میلسی وچ پیدا ہوئے۔ غزل تے دوہڑہ لکھدے نیں۔ کلام دی ونگی:

کیکوں اپنا ڈکھ سناواں جو ہر دے چہرے تے درد ڈٹھن
لب تے خوشیاں، طوفان دل وچ، میں ایہہ جہے دنیا تے مرد ڈٹھن
عجب رونق چمن دی ڈٹھی، نہ کائی بوٹی امن دی ڈٹھی
بہار ڈٹھی خزاں رسیدہ، گلاب پیلے تے زرد ڈٹھن(30)

محمد شاہد نجمی:

اصل ناں غلام اکبر اے۔ شاہد نجمی یکم جون 1955ء نوں محمد بخش مگسی دے گھر میلسی وچ

پیدا ہوئے۔ منظور حسین اسد کولوں اصلاح لئی۔ نظم، دوہڑہ تے غزل دے شاعر نیں۔ (31)

محمد مختار بلوچ:

اصل ناں محمد مختار، محمد یار بلوچ دے گھر 12 جون 1977ء نوں موضع اسلام کوٹ، کرم پور وچ پیدا ہوئے۔ کالج ویلے پہلی واری حمد لکھی۔ غزل، نظم، حمد تے نعت دے شاعر نیں۔ اصلاح لئی راشد تبسم دے شاگرد ہوئے۔ کلام دی ونگی:

مُک ساہ ویسن تیڈی یاد دے وچ ہک وار تاں پھیرا پا ونج
میکوں لوڑ نئیں تیڈی دولت دی ہک واری دید کرا ونج
متاں ودھ مختارؔ ساہ جاون میڈی زندگی یار آن بچا ونج (32)

مختار احمد گورداسپوری:

مختار احمد گورداسپوری یکم نومبر 1942ء نوں پیراں دتہ گجر دے گھر گورداسپور ہندوستان وچ پیدا ہوئے، ونڈ مگروں موضع ترگڑ، دوکوٹہ میلسی رہن لگے۔ پنجابی تے اردو زبان دے شاعر نیں۔ پہلی واری غزل لکھی فیر گیت، نظم، نعت وی لکھن لگ پیئے۔ ہن صرف غزل تے نعت لکھدے نیں۔ نعتیہ کلام دی ونگی:

مدینے نوں میں ٹر جاواں میرا دل ایہو چاؤندا اے
ایہو دل وچ میرے تانگاں کدوں سوہنا بلاؤندا اے
مہرباں ہور تے کوئی نئیں سوہنے جیہا لوکو
غریباں تے یتیماں نوں او سینے نال لاؤندا اے (33)

مختار کرمپوری:

اصل ناں مختار احمد، محمد حسین دے گھر 1962ء نوں پیدا ہوئے۔ چاہ بُڈھے والا، موضع مصطفی آباد دے وسنیک نیں۔ 1991ء توں لکھنا شروع کیتا۔ غزل، دوہڑہ تے گیت لکھدے نیں۔ اصلاح لئی غوث محمد انیس دے شاگرد ہوئے۔ کلام دی ونگی:

اُچیاں ماڑیاں والیا نہ چھیڑ فقیراں نوں
دولت تے توں مان نہ کر رکھ سانبھ جاگیراں نوں

پیار دے سجناں مُل نئیں ہوندے پیسے نال نئیں ملدا
دل دے سودے ہوندے فیصلہ ہوندا دل دا
اِک دِن تو پچھتاویں گا ہتھ دیاں ویکھ لکیراں نوں
اُچیاں ماڑیاں والیا نہ چھیڑ فقیراں نوں(3 4)

مشتاق ظفر:

اصل ناں راؤ محمد مشتاق، ظفر ریاض دے گھر 12 ستمبر 1962ء نوں محلہ اسلام آباد میلسی وچ پیدا ہوئے۔ پنجابی تے اردو زبان دے شاعر نیں۔ 1987/88ء توں لکھنا شروع کیتا۔ غزل، گیت تے نظم دے شاعر نیں۔ کلام دی ونگی:

گلاں نال گل نئی بن دی پکی مٹی تھل نئیں بن دی
اے دریاواں دا شیوا اے کھالیاں وچ تے چھل نئیں بن دی
کسے دے نال تے کی بنی سی اپنے نال اج کل نئیں بند دی(35)

مظہر حسین مظہر:

اصل ناں مظہر حسین، غلام حیدر دے گھر یکم اپریل 1977ء نوں محلہ دین پورہ میلسی وچ پیدا ہوئے۔ پنجابی، انگریزی تے اردو زبان دے شاعر نیں۔ 1992ء توں لکھنا شروع کیتا۔ غزل، نعت تے نظم لکھدے نیں۔ اصلاح وڈے بھرا تحسین یزدانی کولوں لئی۔ کلام دی ونگی:

لوک رکھدن تیڈے جمال دی بکھ میڈے دل کوں تیڈے خیال دی بکھ
ہجر دی بکھ یا وصال دی بکھ شاعراں کیتے بے کمال دی بکھ
خود کوں مظہرؔ بزار ویچ اندے ڈٹھی نئیں ویندی پیوتوں بال دی بکھ(36)

منظور حسین اسد:

اصل ناں منظور حسین، 1952ء نوں محمد رمضان دے گھر وستی دین پورہ وچ پیدا ہوئے۔ غزل، نعت، منقبت تے دوہڑے دے شاعر سن۔ 2016ء وچ فوت ہوئے۔ شعری مجموعہ "چھمکاں" دے ناں توں چھپیا۔ کلام دی ونگی:

وقت دے ہم ویلنے ول ول نپیڑا دوستو
ساہ ول وی آندا پیئے ہاں کیڈا چیڑھا دوستو

گھل پئی ہے نفرتاں دی شہر وچ تتی ہوا
شہر توں بہوں دور تھوں پاتم گریڑا دوستو(37)

نذیر اذفر جگنو:

اصل ناں نذیر احمد، غلام محمد دے گھر 1937ء نوں پیدا ہوئے۔ پنجابی تے اردو زبان دے شاعر سن۔ پہلاں اپنا قلمی ناں نذیر جگنو لکھدے سن فیر نذیر اذفر لکھن لگ پیئے۔ غزل قطعہ، نظم دے شاعر سن۔ کلام دی ونگی:

وقت دے گیسو سوارے جان گے
ڈبے ہوئے لوک تارے جان گے
جم گئی جہناں دے دُکھ درداں دی دھوڑ
ہن تے اوہ چہرے نکھارے جان گے(38)

References:

* Research Scholar Ph.D Punjabi, IPCS, University of Punjab, Lahore

1- Kaleem Shahzad- Zila Vehari 'Tarikh, Sqafat, Adab' (Lahore: Pakistan Punjabi adabi Board, 1994)96

2- Mumtaz Dahar-Tarikh Mailsi (Mailsi: Mumtaz Traders, 2001)18

3- Kaleem Shahzad- Mazi kay Darecho say (Vehari: Lala Academy, Burewala, 1995) 52

4- Ismaeel Bhatti- Kakh Da Shok (Lahore: New Directions, Aug 1989)14-

5- Interview/Gal Baat: Iqbal Saqi- Dated: August 25, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalaam an chapia

6- Interview/Gal Baat: Muhsan Iqbal (Son- Iqbal Sodai) Dated: August 22, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalaam an chapia

7- Interview/Gal Baat: Imtiaz Zaffar- Dated: August 25, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalaam an chapia

5- Interview/Gal Baat: Mukhtar Karampuri (Shagird- Ameer Baksh Ameer) Dated: August 24, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalaam an chapia

9- Nighat Saleem (Muratab)- Pakistani Ahl-e-Qalam ki Directory(Islamabad: Akadami Adabiaat, Pakistan-NY) 270

10- Interview/Gal Baat: Tahseen Yazdani- Dated: August 28, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalaam an chapia

11- Interview/Gal Baat: Hussanzada Naseeb- Dated: August 26,

2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia

12- Interview/Gal Baat: Athar Baig(Son-Khurseed Baig Mailsavi)- Dated: August 25, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia

13- Interview/Gal Baat: Rashid Tabbasam- Dated: August 27, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia

14- Interview/Gal Baat: Rab Nawaz Jaffari- Dated: August 21, 2024- Currently Residing in Mailsi

15- Interview/Gal Baat: Razzaq Tanveer- Dated: February 04, 2024- Currently Residing in Gujranwala

16- Interview/Gal Baat: Rasheed Karampuri- Dated: August 21, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia

17- Kalam an chapia- Mamluka Faiz Baoch Library- Noor shah Talai, Kot Addu

18- Interview/Gal Baat: Sajjad Paremi- Dated: August 25, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia

19- Interview/Gal Baat: Saeed Ahmad Noshahi- Dated: August 20, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia

20- Kaleem Shahzad- Zila Vehari 'Tarikh, Sqafat, Adab'- 449

21- Interview/Gal Baat: Sanwar Nadeem- Dated: August 24, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia

22- Interview/Gal Baat: Sanwar Nadeem- Dated: August 21, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia

23- Interview/Gal Baat: Abdul Ghaffar Nadim- Dated: August 22, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia

24- Kalaam, Taruf- an chapia, Qalmi Nuskha Mamluka Tahir

Ghotia Library- Bahawalpur

25- Kaleem Shahzad- Zila Vehari 'Tarikh, Sqafat, Adab'- 490

26- Interview/Gal Baat: Rahid(Son- Ghulam Hussain Kamla)- Dated: August 22, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia

27- Interview/Gal Baat: Liaqat Ali Chaddar- Dated: August 24, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia

28- Interview/Gal Baat: Majeed Khawar Mailsi- Dated: August 22, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia

29- Interview/Gal Baat: Muhammad Razzaq Bazmi- Dated: August 19, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia

30- Interview/Gal Baat: Ali Arshad Mir (Son- Muhammad Ghous Anees) Dated: August 28, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia- Muhammad Ghous Anees Fhalaj di bimari paroo bool ni sakday,

31- Zahoor Dhareja- Maidi Dharti Maiday Loog(Multan: Jhook Publishers) 131

32- Interview/Gal Baat: Muhammad Mukhtar Baloch- Dated: August 26, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia

33- Interview/Gal Baat: Mukhtar Ahmad Gurdaspuri- Dated: August 26, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia

34- Interview/Gal Baat: Mukhtar Karampuri- Dated: August 24, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia

35- Interview/Gal Baat: Mushtaq Zaffar- Dated: August 23, 2024-

Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia

36- Interview/Gal Baat: Mazhar Hussain Mazhar- Dated: August 20, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia

36- Interview/Gal Baat: Tahseen Yazdani (Shagird- Manzoor Hussain Asad) Dated: August 28, 2024- Currently Residing in Mailsi/ Kalam an Chapia

38- Interview/Gal Baat: Razzaq Tanveer(Son- Nazir Azfar) Dated: Februray 04, 2024- Currently Residing in Gujranwala/ Kalam an Chapia

☆ ڈاکٹر خاقان حیدر غازی

پنجاب دی لسانی پالیسی تے پنجابی زبان

Abstract:

This paper discusses the language policy of the Punjab government, focusing on the Punjabi language and the identity of the Punjabi people. It explains how language, race, and culture play an important role in making a nation. The paper also shows that questions of identity and policy are very sensitive. Finally, it describes the social, political, and institutional barriers that stop Punjabi language from growing and being promoted in Punjab.

keywords: *Punjab, Language Policy, Identity, Culture, Punjabi Language, Promoted in Punjab.*

لسانیات دا علم اک وسیع تے تہ در تہ علم اے۔ لسانیات دیاں بہت ساریاں تعریفاں سامنے آندیاں نیں۔ ڈاکٹر شہباز ملک لسانیات دی تعریف کردے آکھدے نیں:

> ''لسان جیہدے توں لفظ لسانیات بنیا اے عربی زبان دا لفظ اے جیہدا مطلب اے زبان یا جیبھ، اصطلاحی مطلب وچ لسانیات دے معنے زبان یا زباناں دے علم ہوندے نیں۔''(1)

ایسے طرح سانوں لسانیات بارے ہوروی دانشوراں راہیں دس پیندی اے کہ لسانیات کیہ

اے جیویں Punjabi Literary Treasure وچ دسیا گیا اے:

"The Linguistics:The historic up gradation and development of language has produced the study of linguistics. That is why linguistics has proven its technical and historic value in the current era. A renowned linguistic defines its terminology of linguistics as: Linguistics is the kind of knowledge which studies the base and nature of language, and also looks into the issues like its beginning development and scope."(2)

لسانیات دے علم راہیں اسیں جے پنجابی زبان ول دھیان کریے تے ایہدی قدامت تے پچھوکڑ تے بھرویں گل ہو چکی اے۔ جیہدے وچ آصف خاں دا ناں اُچ پدھر تے آندا اے۔ اوہناں اپنی کتاب ''پنجابی زبان دا پچھوکڑ'' وچ سر جارج گرئیرسن (A/4) دا حوالہ دِتا اے:

''سر جارج گرئیرسن (A/4) نے پنجابی بارے جو کجھ وی لکھیا، اوہ ہورنل تے ٹسڈل دیاں تھیوریاں نوں اگانہہ ودھایا اے۔ گیرسن نے لکھیا اے کہ:
پنجابی سارے مشرقی پنجاب تے بھارتی پنجاب دی بولی اے۔''(3)

اوہناں ایس بارے جغرافیائی حوالے نال لمّی چوڑی بحث کیتی اے پر ساڈی تے اپنے پنجاب وچ بولی جان والی پنجابی بولی دی گل اے۔ اگے چلیے تے سانوں پنجاب سرکار ولوں پنجاب دی لسانی پالیسی دا سامنا اے۔

پالیسی دی تعریف:

پالیسی توں مراد اصول، رہنما، خطوط یا قواعد دا مجموعہ اے۔ جیہنوں کوئی ریاست، ادارہ یا

تنظیم اپنے مقصد لئی یا اپنے فیصلیاں نوں منوان لئی بناندی اے۔ یعنی پالیسی اک لائحہ عمل جیہڑا فیصلہ سازی تے اوہدے اُتے عمل درآمد کران لئی مدد کردا اے۔

Thomas R. Dye اپنی کتاب Understanding Policy وچ لکھدے نیں کہ:

"Public policy is whatever governments chose to do or not to do." (4)

مطلب ایہ کہ پالیسی اوہنوں آکھدے نیں جیہدے وچ حکومت کجھ کرن یا نہ کرن دا فیصلہ کردی اے۔ پاکستان وچ اک پالیسی ساز ادارہ کم کر رہیا اے جتھے بہت ساریاں پالیسیاں بن دیاں نیں۔ پر پنجاب دی لسانی پالیسی بارے کوئی کم نظریں نہیں آندا...بس اوہ ای پالیسی جیہڑی انگریز نے بنائی۔ اوہناں دی پالیسی بارے ڈاکٹر نوید شہزاد اپنی کتاب ''پنجاب کا لسانی مزاج'' وچ دسدے نیں:

''میری رائے میں انگریز حملہ آور قابض کی لسانی پالیسی کا ایک پہلو یہ بھی تھا کہ ہر مقامی زبان کو وہاں کے دربار سے الگ رکھا جائے تا کہ وہ مراعات یافتہ طبقے کی وساطت سے مقامیوں کے لئے اعتماد و اعتبار کا ذریعہ نہ بن سکے۔''(5)

پنجاب دی باقاعدہ ''لسانی پالیسی'' اج تک نہ بنن دیاں بہت ساریاں اوکڑاں سامنے آندیاں نیں جیہناں نال سیاسی، سماجی تے ثقافتی معاملات جڑے ہوئے نیں۔ جیہڑیاں اصل اوکڑاں نیں اوہناں چوں کجھ تہاڈے سامنے رکھن دا چارہ کرناواں۔

سیاسی تے ثقافتی اوکڑاں توں پہلے ایہ گل تے گوہ کرنا پینا اے کیہ واقعی پنجابی زبان یا پنجابی قوم دی زبان اے۔ پاکستان دی قومی زبان اُردو قرار دتی گئی جدکہ پنجاب دی اکثریتی زبان پنجابی اے۔ ڈاکٹر نوید شہزاد ہوراں ایہدے بارے اپنی کتاب وچ اک مضمون لکھیا اے:

''پنجاب کی مادری زبان اُردو ہے لسانی تنازع سے متصادم تحقیق''(6)

جدوں اسیں سارے ملک دی زبان اُردو نوں منتھیا تے اودوں اسیں ایس گل دا

دھیان نہیں کیتا کہ قوماں رنگ، نسل، خطے تے زبان نال بن دیاں نیں جیہڑا کہ ہن اک وڈا علمی مسئلہ بن گیا اے تے اگے جا کے اوہی مسئلہ سیاسی اوکڑ دی شکل وٹا بیٹھا۔ 1952ء دے لسانی تناظر بارے لکھی گئی اِک چھوٹی جیہی Booklet ''پاکستان میں قومی زبانوں کا مسئلہ'' وچ فیروز دین منصور نے قومی زبان اور سرکاری زبان دے مضمون وچ اپنے وچار سانجھے کیتے نیں۔ اوہ قوم بارے دس پاندے نیں:

> ''قوم اور سیاست میں فرق کی وضاحت سے قومی زبان کی اصطلاح کا مفہوم واضح ہو جاتا ہے۔ قومی زبان ریاست کی سرکاری زبان اور دفتری زبان کو نہیں کہتے بلکہ اُس زبان کو کہتے ہیں جو مادری زبان ہو۔''(7)

یعنی اوہناں دے کہن موجب ماں بولی ای قومی زبان ہوندی اے جدکہ سرکاری زبان نوں ماں بولی یاں قومی زبان نہیں آکھیا جاندا۔

پنجابی قومیت:

پنجاب دے وسنیکاں دی ماں بولی پنجابی اے ایس بارے بہت سارے دانشوراں دا خیال اے کہ پاکستان دی قومی زبان اردو اے تے پورے ملک وچ اردو زبان نوں قومی زبان منیا جاندا اے پر فیروز دین منصور اپنے کتابچے وچ ایہدی وضاحت کجھ ایس طرح کردے نیں:

> ''جدید سیاست اور عمرانیات میں لفظ قوم کا مفہوم مذکورہ بالا مفہوم سے مختلف ہے۔ قوم اس انسانی آبادی کو کہتے ہیں جو ایک مخصوص خطے میں رہتی ہو، ایک مخصوص نفسیاتی ذہنیت رکھتی ہو اور معاشی اعتبار سے ایک وحدت ہو۔''(8)

ایس اصطلاح نوں مکھ رکھیے تے قوم اور قومیت دے معنی نتر کے سامنے آ جاندے نیں۔ پاکستان وچ کئی قوماں آباد نیں جیویں سندھی، بلوچی، پشتون تے پنجابی۔ ایسے طرح ہور وی قوماں مِلدیاں نیں۔ اُتلی اصطلاح نوں مُکھ رکھ کے گل کریے تے پتہ چلدا اے کہ قوم بارے جدید سیاسی تے عمرانی نظریہ قوم لئی مخصوص تے اُتے دَسّی خصوصیات دا ہونا لازمی اے۔ ایہ کوئی خیالی گل بات نہیں۔ اُردو زبان وچ وی قوم دا لفظ کسے گروہ دے پیشے یا ذات دے اعتبار نال بیان ہوندا

اے۔ جیویں جُلا ہے دی قوم، لوہاراں دی قوم، ترکھاناں دی قوم یاں فیر قبیلے تے نسل بارے جیویں گجر، ارائیں، کھرل وغیرہ کسے خاص علاقے نال تعلق رکھن والیاں وچ پٹھان، کشمیری، پنجابی، بلوچی، سندھی نیں۔ ایسے طرح مذہبی گروہ بندی یا ملت دے معنی وچ۔ عیسائی قوم، مسلمان قوم، ہندو قوم، پر ایس بارے فیروز دین ہوراں کھُل کے گل کیتی اے کہ کسے قوم دی بنیاد مذہب نہیں ہوندی۔ جیویں اوہناں دا منّنا اے کہ:

> ''قوم کی بنیاد مذہب نہیں ہے مختلف مذہبوں کے لوگ ہم قوم ہو سکتے ہیں۔ انگریز امریکی یا فرانسیسی اقوام میں رومن کیتھولک بھی ہیں۔ پروٹسٹنٹ بھی، یہودی اور مسلمان بھی۔ چینی ایک قوم ہیں حالانکہ ان میں بدھ مذہب کے ماننے والے بھی ہیں، کنفیوشس کے پیروکار بھی، عیسائی اور مسلمان بھی۔ جاپانی ایک قوم ہیں حالانکہ ان میں بدھ کے پیروکار بھی ہیں اور شنتو مذہب رکھنے والے بھی۔ اسی طرح مصری ایک قوم ہیں حالانکہ ان میں مسلمان بھی ہیں اور قبطی عیسائی بھی۔''(9)

ایتھے ایہ وی ضروری نہیں کہ کسے اک مذہب نوں منن والے سارے کسے اک قوم دی قومیت رکھدے ہوون جیویں اوہ اگے آکھدے نیں:

> ''انگلستان اور ریاستہائے متحدہ امریکہ دونوں ملکوں میں اکثریت پروٹسٹنٹوں کی ہے مگر انگریز ایک قوم ہیں اور امریکی ایک الگ۔ پورے ملک میں بڑی بھاری اکثریت عیسائیوں کی ہے۔ مگر ہم یورپ کے سب باشندوں کو ایک قوم نہیں کہہ سکتے۔ مراکش سے پاکستان تک سب ملکوں میں غالب اکثریت مسلمانوں کی ہے۔ مگر وہ ایک قوم نہیں... مختلف قوموں میں بٹے ہوئے ہیں۔ ترکی میں ترک قوم ہے۔ مصر میں مصری قوم اور ایران میں ایرانی قوم، اس سے نہ تو مذہب کی شان کم ہوتی ہے نہ مذہب کی عظمت اور عزت پر حرف آتا ہے۔ مذہب اپنی جگہ ایک حقیقت ہے اور قوم اپنی جگہ۔ دونوں کی خصوصیات اور حدودِ عصر جدا جدا ہیں۔''(10)

اوہناں بھانے مذہب اپنی جگہ تے اک مسلمہ حقیقت اے تے قوم اپنی تھاویں اک وکھری پچھان رکھدی اے۔ شروع وچ ایس ریاست تے زبان دی گل چھیڑی سی ریاست اصل وچ اوس خطے یا علاقے نوں آکھدے نیں جتھے اک آزاد تے خود مختار حکومت ہووے۔ جیویں امریکہ، فرانس، روس، چین، ہندوستان تے پاکستان وغیرہ اے۔

ایس ویلے ساری دنیا وچ دو قسم دیاں ریاستاں وی موجود نیں۔ اک اوہ جتھے اک قوم آباد اے تے دوجی اوہ جتھے اک توں بوتیاں قوماں آباد نیں۔ جیویں:

"فرانس، برطانیہ، ترکی، مصر، یونان ایک قومی ریاستیں ہیں اور روس، چین، ہندوستان، پاکستان اور سوئٹزرلینڈ وغیرہ کثیر قومی ریاستیں ہیں۔"(11)

جیویں باقی ریاستاں نال پاکستان وی اک قوم دی زمین اے۔ ایتھے پٹھان، پنجابی، پشتوان، سندھی تے ہور بہت ساریاں قوماں آباد نیں۔ پر ایس سمے زبان دی بنیاد تے اک خطے دی قوم دا نعرہ لانا ملکی وحدت دی راہ وچ شاید اک رکاوٹ دا درجہ اختیار کر جاوے۔ ایس پاروں ایس مسئلے نوں بڑی سیانف تے عقل مندی نال نبیڑنا پیئے گا۔ زبان دا مسئلہ اک جیہا مسئلہ جیہنوں نہ ٹالیا جا سکدا اے تے نہ ایہ کسے ایکٹ راہیں توڑ چڑھ سکدا اے۔

ہن ساڈا پاکستانی ہونا اک قومی شناخت دا حصہ بن چکیا اے جدکہ ایس اک ملت یا وحدت وی اکھوا سکدے ہاں۔ پر قوم دی تشریح وچ اک لمی چُپ نے ایہنوں گنجل دار کر دتا اے۔ ایس پاکستانی ہون تے فخر کرنے آں پر پنجابی زبان تے پنجابی ہونا وی اکھو پروکھے نہیں کر سکدے۔ ہن تے پنجاب وچ پنجابی دے کئی لہجے وی اک زبان دا دعویٰ کر دے نیں جیہنوں Address کرنا اک مشکل سوال اے پر جیویں فیروز دین منصور نے دس پائی اے کہ:

"پاکستان کی دستور ساز اسمبلی میں 10 اپریل 1952ء کو ایک قرارداد پاس کر کے زبان کے سوال پر غور وخوض کو ایک غیر معین عرصہ تک کے لئے ملتوی کر دیا گیا۔"(12)

اُتوں پنجابیاں وی لسانی پالیسی دی شکل بنا کے سرکار اگے نہیں رکھی۔ بس تعلیمی پالیسی دی گل کر دے رہے جیہڑی کہ تجویزاں دی حد تک ای محدود رہی۔ ایس حوالے نال "پنجابی ادب سہ

ماہی" وچ محمد آصف خاں تے شفقت تنویر مرزا ہوراں پالیسی دے ناں توں تعلیمی پالیسی بنان دی تجویز دتی کہ پنجاب وچ پرائمری سطح تے پنجابی زبان پڑھائی جائے۔ آئین پاکستان وی آکھدا اے پچھلے دِناں پنجاب اسمبلی وچ وی پرائمری تک پنجابی پڑھان دا مطالبہ کیتا گیا پر اجے تیک پنجاب دی باقاعدہ لسانی پالیسی بنان دا مطالبہ نہیں کیتا گیا۔ اسیں اج تک بلی دے ڈرتوں کبوتر وانگ اکھاں میچ کے بیٹھے ہوئے آں۔ ایسے وجہ پاروں اسیں پنجاب دی لسانی پالیسی بناون وچ سیاسی، سماجی تے ثقافتی مسئلیاں وچ پھسے ہوئے آں تے پنجاب سرکار وی اج تک کوئی پنجاب دی لسانی پالیسی نہ بنا سکی۔

References:

* Director Pilac, 1 Qazafi Stadium Ferozpur Road, Lahore

1- Shahbaz Malik, Prof. Dr.- Punjabi Linguistics (Lahore: Aziz Book Depot Urdu Bazaar, 1996)

2- Khaqan Haider Ghazi, Dr.- Punjabi Literary Treasure (Lahore: Punjab Institute of Language, Art & Culture, 2018)17.

3- Muhammad Asif Khan- Punjabi Boli Da Pachhokar (Lahore: Pakistan Punjabi Adabi Board, 2003)122.

4- Thomas R. Dye- Understanding Policy (Boston: Imprint Publishers, 2013)3.

5- Naveed Ahmed Shahzad, Prof., Dr.- Punjab ka Lisani Mizaj (Lahore: Dr. Faqir Muhammad Faqir Research Chair, Department of Punjabi, Punjab University, 2018)22.

6- As Above, P-146.

7- Feroz Din Mansoor- Pakistani me Qoumi Zubano ka Masla (Lahore: Suchet Kitab Ghar, S.N)13.

8- As Above, P-10.

9- As Above, P-11.

10- As Above, P-12.

11- As Above, P-12.

12- As Above, P-08

☆☆☆

☆ ڈاکٹر فوزیہ حنیف

پنجاب دی لوک ریت تے صوفیانہ شاعری وچ سوانی دا استعاراتی روپ

(خواجہ غلام فرید دی شاعری دے حوالے نال)

Abstract:

This research paper discusses the role of women in Punjabi lok culture through the study of Kafi'aan Khawaja Ghulam Farid. Khawaja Ghulam Farid was the poet of people so he discussed the happiness and sorrows of common people especially the problems and role of women in socio-economic life of dessert "Rohi". His poetry gives awareness about humanity and love which play important role to strengthen culture. Khwaja Ghulam Farid has used variety of metaphors and similes which belong to our Culture. In his poetry, the natural environment especially the arid and desolate topography of the area, serves as a metaphorical picture of the challenging journey toward attaining enlightenment on a spiritual level. His poetry is inspirational and stimulating in current changing situation of our society. The Study of Khawaja Ghulam Farid Kafiaan shows that women

have had a profound impact on the development and evaluation of Punjabi culture, influencing various aspects of society including economic, art and social norms.

Keywords:

خواجہ غلام فریدؒ پنجاب دی دھرتی دے انکھی سپوت نیں جہناں دا کلام نہ صرف ''روہی'' دے واسیاں نوں امر کردا اے سگوں ایتھوں دی لوک ثقافت :پنجاب دیاں رسماں رواجاں، قدراں، دُکھاں سُکھاں، اوکڑاں تے خُشیاں بارے جانکاری دیندا اے۔خواجہ غلام فریدؒ ہوراں دی شاعری دے مطالعے توں لوک ثقافت دا شعور بھرواں ملدا اے۔ پروفیسر مرزا مقبول بیگ بدخشانی اپنے مضمون ''خواجہ فریدؒ دی شاعری وچ مقامی رنگ'' وچ لکھدے نیں :

> ''خواجہ فریدؒ ہوری روہی دے عظیم شاعر نیں اوہناں دی شاعری وچ روہی دا بہت ذکر آؤندا اے۔ سندھ دریا دے کنڈھے کنڈھے جائیے تے ریگستانی جوہ شروع ہوندی اے، جیہڑی جیسلمیر تے بیکانیر تک لگی جاندی اے۔ ایس جُوہ نوں روہی آکھدے نیں، جیدھا ذکر کردیاں خواجہ فریدؒ ہوراں دا جی نہیں بھردا۔جیس جُوہ دا کوئی جم پل ہووے، اوس نال اوہنوں جگری پیار ہوندا۔ خواجہ فریدؒ ایس علاقے دے وسنیک سن، ایس لئی روہی دی ریت، صحرا، وَن، کریاں، قدرتی جڑی بوٹیاں، گاواں مجھّاں، خانہ بدوش لوک اوہناں نوں گلزار نالوں وی سُہتے بھاؤندے نیں۔''(1)

درحقیقت خواجہ غلام فریدؒ اِک صوفی بزرگ سن، اوہناں نوں اپنے لوکاں نال تے اپنی دھرتی نال محبت سی۔ ایہو کارن اے پئی اوہناں نے عام لوکائی دی زبان وچ گل کیتی تے لوک ثقافت وچوں مثالاں پیش کر کے عشق حقیقی تے معرفت بارے لوکاں نوں جانکاری دتی۔ دراصل ثقافت اندر سارے انسانی روّیے شامل ہوندے نیں۔ پاکستانی ثقافت نظریاتی بنیاد رکھدی اے

تے مابعد الطبیعاتی تصوراں اُتے مبنی اے جیہدا مظہر صوفیانہ ثقافت اے۔ ایس صوفیانہ ثقافت دے سوہنے جھلکارے سانوں خواجہ غلام فریدؒ دیاں کافیاں وچ ملدے نیں۔ اوہناں دیاں کافیاں دو بنیادی تصوراں اِک عشق تے دوجا وحدت الوجود اُتے تخلیق ہویاں نیں۔ ایہو کارن اے کہ اوہناں دیاں کافیاں وچ رب دی ذات نال عشق راہیں معرفت دے راہ اُتے چلدیاں ہویاں بندیاں نال محبت دا درس ملدا اے۔ عشق تے وحدت الوجود دی بنیاد اُتے جیہڑی ثقافت نے جنم لیا اوہ انسان دوستی اے یعنی بندے نوں بندے دی حیثیت وچ قبول کرن دی روایت نوں مضبوط کرنا اے۔ ایس گل توں انکار نہیں کیتا جا سکدا کہ پنجاب دی لوک ثقافت وچ بندیاں دی بندیاں نال محبت تے انسانیت نوں مضبوط کرن وچ پنجاب دی سوانی نے بھرپور کردار ادا کیتا۔

خواجہ غلام فریدؒ دی شاعری وچ ''روہی'' دی دھرتی اِک سوانی وانگ ہر دُکھ سُکھ اپنی ذات اُتے سہہ کے آؤن والیاں نسلاں نوں بہار دے رنگاں نال روشناس کروائدی نظر یندی اے تے ایہ شاعری وادی سندھ دی تہذیب اندر پُنگھرن والے وسیب تے لسانی وسیب دی ترجمان اے۔ پنجاب دا اوہ وسیب جتھے پنجابی زبان دا مٹھا لہجہ سرائیکی بولیا جاندا اے درحقیقت بنیادی طور اُتے اتلی وادی سندھ تے اوہدی تہذیب دا ناں اے جیہڑی عظیم دریا سندھ تے اوہدے معاون دریاواں دے وچکار لے تے چوڑے علاقے اُتے مشتمل اے۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی اپنی لکھت ''سرائیکی ادب ریت تے روایت'' وچ جنوبی پنجاب دے وسیب بارے لکھدے نیں:

> ''ایندے اچ زرخیز زرعی میدانی علاقے دے نال نال روہ روہی تھل دا مان وی اے۔ ایں وسیب کوں اتھوں دے ڈکھ سکھ دی ترجمانی کرن آلے عالمگیر دانشور خواجہ فرید تے مان ہے۔ انہیں دے کلام تے عملی زندگی کوں اوں دور دے سماجی پس منظر اچ ڈیکھوں تاں ساکوں جنوبی پنجاب دے ان گنت سماجی معاشرتی تہذیبی عکس ملسن۔ اوسماجی رویں (Social Attitude) کوں جغرافیائی تے واضح تاریخی حوالیاں دے نال اتلا بھرپور کر ڈیندن جو وقت حاضر دے سیانے انہاں دی بصیرت تے حیران رہ ویندن۔ انہاں دے شعر انہیں دے سماجی وجود دا نواں نرویا اثر انگیز اظہار

ہن۔ واقعی ''خواجہ فرید ریت تے روایت دے شاعر ہن۔ انہاں اپنے وسیب دی جیویں ترجمانی کیتی ہے اوں توں تہذیب تے تمدن، رہون سہون، رسم و رواج تے بہوں ساریاں قدراں دا پتہ لگدے۔''(2)

درحقیقت خواجہ غلام فریدؒ اوہناں شاعراں وچوں نیں جنہاں نوں اپنے خطے دے ذرّے ذرّے نال محبت سی۔ روہی دیاں جھاڑیاں کنڈیاں والے رُکھ اوہناں نوں باغ تے گلزار دسدے سن۔ اوہ روہی جتھے پین نوں پانی نہیں لبھدا سی۔ شدید گرمی اندر ٹوئیاں اندر جمع کیتا پانی وی سُک جاندا سی تاں ایہناں حالاں اندر وی فرید نوں روہی نال محبت سی۔ روہی دی پیاس ساون دے مہینے وچ پانی لبھن نال بُجھدی سی۔ خواجہ فریدؒ روہی دے لانے تے پھوگ نوں اپنے لئی مان سمجھدے سن۔ آکھدے نیں:

لانے پھوگ اساڈے مانے
ٹبڑے بھترڑے ڈہر ٹکانے
ڈسدے سکڑے کھیتر کمانے
ساگی باغ ارم دے یار (3)

خواجہ غلام فریدؒ اپنی دھرتی دے ریگستانی پودیاں اُتے مان کردے نیں تے اوہناں نوں روہی دے ٹیلے، اوس دیاں چوٹیاں، چٹیل میدان تے اوتھوں دے سُکے کھیت جنت دے باغاں وانگ لگدے نیں۔ ایتھوں تیک کہ خواجہ غلام فریدؒ نے روہی دے صحرا وچ بہار دا منظر بھرپور انداز وچ بیان کیتا اے۔ ڈاکٹر سید اختر جعفری ہوراں دا آکھنا اے خواجہ غلام فرید پنجابی دے پہلے شاعر نیں جنہاں دے کلام وچ صوفیانہ مضامین دے نال نال بہاریہ رنگ وی سچے ڈھنگ تے بہار نال موجود اے۔ جیویں کہ اوہ اپنی کتاب ''نویں زاویے'' وچ شامل مضمون ''خواجہ غلام فرید دی بہاریہ شاعری'' وچ لکھدے نیں:

''روہی وچ بہار دا تصور دوجے علاقیاں نالوں بہت مختلف اے۔ اوتھے بہار دے موسم وچ نہ تے مولسری دے پھُل کھِڑدے نیں تے نہ ای چنبہ یاں مدن بان اپنی آن بان وکھاوندا اے۔ بہار دے موسم وچ اوتھے لانے تے

پھوگ پتنگر دے نیں۔ کرڑ، کنڈا تے بوئی دے ڈھیر لگ جاندے نیں۔
کھِپ۔ سچّی۔ مھاؤ۔ سنھ اجہے خودرَو بوٹے دھرتی دی کُکھ وچوں آپ مہارے جنم لیندے نیں۔ خواجہ صاحب فرماندے نیں۔

روہی رنگ رنگیلی!!!! چک کھِپ ہار حمیلاں پاوے
بُوٹے بُوٹے گھنڈ سہاگوں گیت پرم دے گاوے
رُت رنگیلی تے ساعت سوہنی موسم گُل پھُل دی من موہنی
مدمستانی دو کھڑیں کوہنی سانول صحن سہانویں دے (4)

خواجہ غلام فریدؒ دی شاعری وچ روہی حیاتی دی علامت دے طور اُتے ساہمنے آؤندی اے۔ دراصل روہی اوہناں دا محبوب سی۔ اوہناں نوں روہی توں جدائی قبول نہیں سی۔ اوہناں نے روہی دی وسیبی رہتل دیاں خُشیاں تے اوکڑاں نوں اپنی شاعری وچ انج بیان کیتا پئی فلسفہ وحدت الوجود، عشق تے تھلڑے طبقے دے نظریات بھرنویں انداز وچ ساہمنے آ جاندے نیں۔ دراصل اوہناں نے آفاقیت تے حقیقت دے سفر تیک اپڑن لئی مقامی وسیب وچوں علامتاں لئیاں نیں تاں جے اِک پاسے پنجاب دے وسیب تے دوجے پاسے ایتھوں دی بولی دا اصل سرمایہ محفوظ کیتا جا سکے تے ایہدے نال نال سوانی دے استعاراتی روپ راہیں سماج دی اُساری وچ اوس دے کردارنوں وی بیان کیتا اے۔ خواجہ غلام فریدؒ نے اپنیاں کافیاں وچ روہی دے وسنیکاں دے رؤیاں تے رسماں رواجاں بارے بھرپور جانکاری دتی اے۔ روہی وچ رہن والیاں سوانیاں دے نازنخریاں، طور طریقیاں تے اوہناں دے ذریعہ معاش وچ کردار بارے خواجہ غلام فریدؒ اپنی کافی وچ بیان کردے نیں:

وچ روہی دے رہندیاں نازک نازو جٹیاں
راتیں کرن شکار دلیں دے ڈینہاں ولوڑن مٹیاں
گُجھڑے تیر چلاون کاری سے سے دلڑیاں پھٹّیاں
کر کر درد منداں کوں زخمی ہے ہے بدھن نہ پٹّیاں
چھیڑن بھیڈاں بکریاں گائیں لیلے گابے کٹّیاں (5)

خواجہ غلام فرید ہوراں دا آکھنا اے کہ ''روہی'' وچ خوش رہن والیاں جٹّیاں رہندیاں نیں جیہڑیاں صحرا وچ ونو ون کھیڈاں کھیڈیاں تے محبتاں دے راگ گاندیاں ملدیاں نیں جتھے ایہناں دیاں اداواں دوجیاں دے دِل موہ لیندیاں نیں اوتھے ای لسی تے مکھن بناون دے نال نال زراعت دے شعبے نوں وی پروان چڑھان لئی بھیڈاں، بکریاں، گاواں، مجھاں نوں چراندیاں ہویاں ایہ سوانیاں اپنے مرداں نال شانہ بہ شانہ کھلوتیاں نظر ریندیاں نیں۔ خواجہ غلام فریدؒ نے اپنے اُتلے شعراں وچ پنجاب دیاں سوانیاں دی فطرت، رہن سہن، طور طریقے، معاشی زندگی وچ اپنے گھر والیاں دے ساتھ دین تے روہی دی معیشت اندر سوانی دے کردار نوں بیان کیتا اے۔ اوہناں نے حقیقت دی منزل تیک اپڑن لئی دُنیا اندر وسدے لوکاں دے انداز نوں بیان کیتا اے تے عشق حقیقی لئی دُنیا اندر ہوئی واپری نوں بیان کیتا اے جیہدے نال اِک پاسے مجاز دی دُنیا راہیں حقیقت دی دُنیا تیک اپڑن دا درس ملدا اے تے دوجے پاسے سوانی دے کردار راہیں پنجاب دی ثقافت ساڈے سامنے آوندی اے۔ محمد حیات چغتائی اپنی لکھت ''خواجہ فرید تے سماجیات'' وچ لکھدے نیں:

> '' کلام فرید اچ تریمت دا تصور بہوں توانا تے رنگیں بھریا ہے زرعی تے دیہی سماج ایں وجودوں بغیر ادھورا ہے۔ اولکھ مجبور بے وسائی ہووے اپنے جیون دے سامان خود پیدا کر گھندی ہے۔ عجز نیاز اوندی مُوڑی ہے اوندیاں سدراں ٹبر دی بھائی توں شروع تھیندین تے اتھایں مکدن۔ فرید تریمت دا استعارہ ورت کے اوں اکھ نال دنیا حیاتی پرکھدن اوسون شگون کوں اپنے اشعار تے عام زندگی اچ بہوں اہمیت ڈیندن پر رسماں ریتاں کوں سنت و اتباع شریعت دے سوجھلے اچ ڈیکھدن۔ انہاں دا مجازی رنگ وی حقیقی روپ اے دیوان فرید سماجی ترکہ ہے ایندے ہر اکھر اچ دھرتی دی تاثیر ہے تے اے مسلم سماج دی نمائندگی دا اگوان ہے۔''(6)

خواجہ غلام فرید نے روہی وچ اِک لمے سمے تیک وسّوں اختیار کر کے اوتھوں دی وسیبی زہتل نوں اپنے مشاہدے دی کسوٹی اُتے پرکھیا تے اپنے دور دے حالاں توں اثر قبولدے

ہوئے شاعری کیتی تے ایہدے نال نال اوہناں نے صدیاں دے تہذیبی سرمائے تے روائتاں نوں وی اپنے قلم راہیں محفوظ کیتا۔ اوہناں روہی وی لوکائی دی عام بولی تے لہجے راہیں گل کتھ کیتی کیوں جے جیہڑی بولی جنی پرانی ہووے گی اوہدے وچ اونی ہی ڈونگھیائی، تجربے تے مشاہدے ہون گے۔ خواجہ غلام فرید نے روہی نوں ہمیش لئی امر کر دتا۔ جیویں کہ محمد حیات چغتائی لکھدے نیں:

> ''جتھاں راوی، جہلم، ستلج تے سوہنی، ہیر دا چناں سیکڑے کوہاں دی مسافت توں بعد سسی دی دھرتی دے وڈے دریا سندھ نال آملدن تاں ایں سنگم دے ہک پاسوں کوٹ مٹھن تے ڈوجھے پاسوں چاچڑاں ہے۔ جیویں اے ملن اخوت، محبت تے چھوٹے وڈے دے فرق کوں مٹا کے ہک ڈوجھے وچ یک جان تھیون دے عمل توں بعد قوت تے زور دی علامت بندن ایویں ای اتھوں دے جمن پلن آلے خواجہ فرید دی اواز پیار، بھرپی دے جذبیاں نال بھری ہوئی اے۔ وکھو وکھ کلچر ہک تھی ویندن آفاقیت تے گلوبلائزیشن دا منڈھ بدھیندن جیہڑی پیامِ فرید دی انفرادیت ہے۔ باڑ، ماڑ، تھلاں، روہاں دے محسوسات دے اظہار کیتے سندھی صنفِ سخن کافی دی چون وی سماجی لسانی رشتیاں دے نیڑپ دی نشابر ہے۔(7)

دراصل خواجہ غلام فریدؒ دے وڈ وڈیرے سندھ دریا دے چڑھدے کنڈے رہندے سن۔ پر آپ نے روہی وچ پکے پیریں ڈیرا لایا تے حیاتی دا بہتا حصہ ایتھے ہی لنگھایا۔ روہی دے قدرتی نظاریاں تے اوتھوں دی ثقافت بارے اپنیاں کافیاں وچ بیان کیتا جیویں کہ آکھدے نیں

ٹوبھا بنوادے پکّا تڑ تاڑ تے　　سندھڑوں دور اتاڑ تے
صبح سوریں گبھگن مٹیاں　　جھوپڑ دے اگواڑ تے
روہی راوے، روہیں دُھماں　　ہوک پوے ونج ماڑ تے(8)

ایس کافی اندر وی روہی دی سویر، لسی رڑکن دیاں آوازاں تے سوہنے نظاریاں دی گل ملدی اے۔ خواجہ غلام فریدؒ بہت اُچے شاعر نیں۔ آپ روہی دے وسنیکاں وچ رہے تے اوہناں

دے دلاں دیاں گلاں کیتیاں۔ اوہناں نے عام لوکائی دی وسوں وچ آیاں شیواں ریت دیاں ٹبیاں، ڈھیلیاں، ٹوبھیاں، بیلوں، لانے، پھوگ، کریر، کنڈیاں دا ذکر کیتا تے روہی دی ثقافت نوں ہمیش لئی جیون دان کر دتا۔ ڈاکٹر اسلم رانا آکھدے نیں:

''.....جدوں اسیں خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں پڑھنے آں تے اک جیوندا جاگدا منظر اکھاں دے سامنے نچن لگ پیندا اے، جیہدے وچ ریت تے ٹبے، پانی دے ٹوبھے، نکیاں نکیاں وستیاں، چردیاں بھیڈاں بکریاں تے مال پسو، ون، کریر دے رُکھ، لانے، بھوئے، پھوگ تے ون سَونے گھاہ بُوٹ نظریں آؤندے نیں۔ ایسے طرح روہی دے وسنیک نیں، جہناں دیاں مورتاں تے حیاتی دے روزمرہ دے وکھو وکھ پکھ پڑھن والے دے سامنے صاف نظر آجاندے نیں۔ انج اک وگدا دریا تے اوہدے وچ اک ہولی ہولی رڑھدی بیڑی اے۔ پھیر ایس ریتلی روہی وچ جدوں لوک تے مال ڈنگر پانی لئی ترسدے ہندے نیں۔ تے مینہ دا اِک چھٹا اوہناں دی حیاتی وچ اک نویں لہر پیدا کر دیندا اے۔ ایسے طرح وناں دے رُکھاں نالوں بیلوں توڑ دیاں الھڑ مست مٹیاراں دیاں ڈاراں تے دُدھ رِڑکدیاں سوہل تے ملوک جٹیاں۔ ایہ سارے نظارے ایہ ثابت کردے نیں کہ بھاویں خواجہ فرید دا باطن تے فطرت دے نظارے اِک دوجے وچ رل مل جاندے نیں۔ پر ایہدے نال ای ایہ جھڑے باہرلے منظر نیں ایہ اپنے اصلی رنگاں وچ وی قائم رہندے نیں تے بندہ جس کدے روہی نہ تکی ہووے، اوہ وی ایہناں کافیاں نوں پڑھدیاں ہویاں اک واری انج محسوس کرن لگ پیندا اے کہ جیویں اوہ وی روہی دے کسے ٹبے اُتے کھلوتا ایہناں نظاریاں دا اِک حصّہ بن کے رہ جاندا اے تے ایہو خواجہ صاحب دا وڈا کمال اے پئی روہی اوہناں دے باطن وچ گم نہیں ہو جاندی تے نہ ای اوہناں دا باطن روہی دے باہرلے نظاریاں وچ گواچ جاندا اے۔''(9)

خواجہ غلام فریدؒ اِک دیدہ ور سالک ہون دے نال نال فطرت تے کائنات دے مظاہر دا گہرا مشاہدہ تے مطالعہ کر کے شیواں دی اصل تہہ تیک اپڑ دے سن۔ اوہناں نوں رسماں رواجاں دا پورا پتہ سی۔ اوہناں نوں پنجابی زبان، اوہدے محاوریاں، استعاریاں تے لفظاں دیاں سوہنیاں ترکیباں اتے مکمل عبور حاصل سی۔ مہر گل محمد اپنی مضموناں دی مرتب کیتی ہوئی کتاب ''فکر فراق فریدی'' دے مقدمہ ''خواجہ غلام فریدؒ دا مطالعہ'' وچ لکھدے نیں:

> ''خواجہ فریدؒ دی شاعری وچ مقامی تے علاقائی رسماں، رواجاں مافوق الفطرت علامتاں، شگون، فالاں دے حوالے عام ہن۔ دراصل ایں قسم دیاں گالھیں زوال پذیر تے تقدیر پرست معاشرے وچ عام ہوندیاں ہن تے انہاں تے بہوں بھروسہ کیتا ویندا ہے۔ کاں دا بولن، دیوار تے بہن۔ لالی دا لون۔ چرخہ دی تند دا ڈنگا تھیون انہاں سب کولوں کوئی نا کوئی پیغام یا حادثہ دی اطلاع ملن دی پیشگوئی سمجھی ویندی ہے۔ خواجہ سئیں کوں معاشرے دا گہرا مطالعہ تے مشاہدہ ہے۔ خواجہ سئیں نے انہاں شگوناں تے فالاں کوں اپنی کائناتی شاعری دے وچ محفوظ کر ڈتا ہے۔ آپ فرمیندے ہن۔
>
> ''اج سبج کنوں آنکھ پھرکے او۔'' تے ایں طرحاں:
>
> سُنجڑیاں راتیں پانواں فالاں ڈیہناں ڈالے ماراں
>
> فال وصال دی کرے چبولے لالی لوئے تے کانگا بولے''(10)

روہی دے وسیبی مشاہدے دی بنیاد اُتے رچیا گیا خواجہ غلام فریدؒ دا کلام اوتھوں دے وسیب دے اندر لے سچ دی دس پاؤن دے نال نال اوتھوں دے لوکاں نوں سوچن، سمجھن تے شعور دے نویں راہواں دی بھال نال جانو کروانداا اے۔ خواجہ غلام فریدؒ ہوراں دی شاعری وچ وسیبی رہتل دے سارے رنگ اگھڑویں ملدے نیں۔ خاص طور تے پنجاب دی بولی پنجابی دی امیرتا تے اوس دے سوہنے لہجے سرائیکی تے اوس دی دوجیاں زباناں نال سانجھ راہیں نہ صرف پورے پنجاب دے وسیب سگوں پورے پاکستان دے وسیب تے کلچر نال محبت دا درس ملدا اے۔ روہی دے وسیب نوں ویکھیا جاوے تاں اک پاسے سانوں تھل، بیٹ تے پہاڑاں وچ

حیاتی ڈاڈھی اوکھی تے موسماں دی محتاج لگدی اے۔تحفظ، استحکام تے اِک تھاں اُتے ٹکانے دا تصور نہیں کیتا جا سکدا۔سخت گرمی تے سخت سردی پیندی اے۔ پر ایس وسیب دی دوجی تصویر دا رُخ دِل موہ لین والا اے۔ روہی وچ ساون دے مینہہ وسن نال ہر پاسے خُشیاں دی بہار آ جاندی اے جس بارے ڈاکٹر نصر اللہ خان ناصر لکھدے نیں:

''روہی وچ ساون دے مینہ وس پوون تاں ہر پاسے باغ بہاری تھی ویندی ہے۔کھپ لانے تے ساوی لئی دیاں خوشبوئیں روہی دے حسن کوں مہکا ڈیندن۔ مینہ دے کرم نال تھل روہی دا سُنج بیابان علاقہ ساوا پچ تھی ویندے۔ روہیلیاں دے ڈینہ پھر ویندن۔کھیر مال دے تھناں وچ نی ممدا۔ ہر پاسے ڈاچیاں دے وگ ہرناں دے بک تے اَجڑاں دی چنکیاں دے چھنکار روہی دے لوکاں دی خوش خرم وسدی حیاتی دی سُدھ ڈیندن۔روہی، وانجھلیاں، نڑ، الغوزہ رنے دے سُراں تے سُریلے گانوناں نال جھم اُٹھدی ہے۔ چارے پاسے فطرت دا سنگھار کھنڈیا ڈیکھ تے دلاں وچ رومان دے جذبے جاگ پوندن۔

کھمنیاں کھمن رنگیلڑیاں رم جھم بارش باراں
سارے شگن سُہاگرے یار ملم آ یاراں
روہی لگڑی ہے سانونی ترت ولا ہوت مہاراں(11)

ڈاکٹر روبینہ ترین اپنی لکھت ''خواجہ غلام فرید شخصیت اور شاعری'' وچ روہی دے وسیب بارے لکھدیاں نیں:

''.....پھر انہیں مناظر میں ایک ایسا وسیب دکھائی دیتا ہے جو اپنے سامنے تہذیبی اور ارضی تناظر لے کر ابھرتا ہے۔مٹیاں بلوتی جٹیاں، رل مل بیلوں چنتی سہیلیاں، جھمر ڈالتی الھڑ دوشیزائیں، گل پھل سے سنگاری ہوئی روہی، روہی کے عاشقانہ ملاپ اور وچھوڑے، لسی سے خاطر تواضع، بھیڑ بکریاں، لیلے اور گائیں چراتے ہوئے چرواہے اور چرواہیاں، تھل مارو کی مسافتیں طے کرتی

سسی پھر ویرانے، بیابان، چولستان قطار در قطار کرہوں، ٹبے ..... یہ سب حوالے مخصوص وسیب اور کلچر کو سامنے کر دیتے ہیں''(12)

عمر کمال خان اپنے مضمون ''خواجہ فریدؒ دی شاعری تے ہیر رانجھا'' وچ خواجہ غلام فرید دی شخصیت تے اوہناں دے پنجاب دی ثقافت بارے وچاراں اُتے چانن پاندے ہوئے لکھدے نیں:

''ہر شاعر دی ہک ثقافتی شخصیت ہوندی ہے کیوں جو کہیں زبان تے اوندی شاعری دا ثقافت نال گہرا تعلق ہوندا ہے۔ خواجہ فریدؒ صاحب ہک جا تے سسی تے ہیر کوں برابر اہمیت ڈیندے ہوئے آپنے آپ کوں ڈوہاں دی مثال دے طور تے پیش کر کے اپنی ثقافتی شخصیت کوں آشکار کریندے ہن:

تھل چترانگ اندر میں سسی
بیلیں پیٹیں ہیر

شارحین آہدے ہن جو خواجہ صاحب ایں شعر وچ آکھیا ہے کہ ''اے محبوب! عشق دیاں آزمائشاں وچ میکوں توں ریگستان دی سسی تے دریائی علاقیاں دی ہیر سمجھ۔''(13)

درحقیقت خواجہ غلام فریدؒ ہوراں نے سسی تے ہیر دوواں بارے گل کر کے اپنی ثقافتی شخصیت نوں ظاہر کیتا اے تے صحرائی تے دریائی ثقافت دی نمائندگی کر دیاں ہویاں نہ صرف پنجاب دی ساری جغرافیائی ثقافت نوں اپنی شاعری وچ بیان کیتا اے سگوں پوری وادی سندھ دی تہذیب تے ثقافت نال محبت دا اظہار وی کیتا اے جیویں کہ فرماندے نیں:

ساون آن سویساں روہی
سندھڑوں سگھری لڈ تے

دراصل خواجہ غلام فریدؒ نے اپنی شاعری وچ جتھے روہی اندر رُتاں دے پھرن دی گل کیتی اے اوتھے ای بندیاں دے روّیاں بارے جانکاری دتی اے۔ اوہناں نے سماج دے

خاندانی نظام وچ جنے دے نال نال جنی دی اہمیت نوں وی اُجاگر کیتا اے۔ اوہناں پنجاب دی ثقافت بارے گل کر دیاں ہویاں سوانیاں دے ہار سنگھار، خُشیاں، چوڑیاں دی چھنکار تے ریت دی خشبو رایں محبتاں دی دس پائی اے جیہدے وچ روہی دی وسیبی رہتل جی اُٹھدی اے۔ پر ایہدے نال ای خواجہ غلام فریدؒ ہوراں نے اپنیاں بنیادی لوڑاں نوں پورن لئی سوانیاں دے اپنے گھر والیاں نال مل کے بیلو چگن دی گل وی کیتی اے جیویں کہ آکھدے نیں:

آ چنوں رل یار
بیلوں پکیاں نی وے

کئی بگڑیاں، کئی ساویاں پیلیاں کئی بھوریاں کئی پھکڑیاں نیلیاں
کئی اودیاں، گلنار کٹویاں رتّیاں نی وے
بار تھئی ہے رشک ارم دی سُک سڑ گئی جڑھ ڈکھ تے غم دی
ہر جا باغ بہار ساکھاں چکھیاں نی وے
بیلوں ڈیلیاں دیاں گلزاراں کہیں گل ٹوریاں کہیں سر کھاریاں
کئی لا بیٹھیاں بار بھر بھر پچھیاں نی وے
جال جلوٹیں تھئی آبادی پل پل خوشیاں دم دم شادی
لوکی سہنس ہزار کل نے پھکیاں نی وے
حوراں پریاں ٹولے ٹولے حُسن دیاں ہیلاں برہوں دے جھولے
راتیں ٹھڈیاں ٹھار گوئلیں تتیاں نی وے
رکھدے ناز حسن پرور دے ابرو تیغ تے تیر نظر دے
تیز تکھے ہتھیار دلیاں پھٹّیاں نی وے
کئی ڈیون ان نال برابر کئی گھن آون ڈیڈھے کر کر
کئی ویچن بازار تُلیاں تکّیاں نی وے
کئی دھپ وچ چندیاں رہندیاں کئی گھِن چھاں چھنویرے بہندیاں
کئی چن چن پئیاں ہار ہُٹیاں تھکیاں نی وے

اِیڈوں عِشوے، غمزے، نخرے اوڈوں یار خرایتی بکرے
کُسن کان تیار راناں رسّیاں نی وے
پیلوں چُندیں بوچھن لیراں چولاوی تھیا لیر کیتراں
گِلڑے کرن پچار سینگیاں سکیاں نی وے
آئیاں پیلوں چُنن دے سانگے اوڑک تھیاں فریدنؔ وانگے
چھوڑ آرام قرار ہکیاں بکّیاں نی وے (14)

خواجہ غلام فرید ہوراں نے اپنی ایس کافی وچ اِک پاسے روہی دے پھل پیلو دی گل کیتی اے جہدے رنگاں راہیں جیون وچ ملن والیاں خُشیاں، غماں تے اوکڑاں نوں بیان کیتا گیا اے تے دوجے پاسے اوہناں پیلو راہیں انسانی جیون دی کتھا بیان کردے ہوئے سوانی تے جنے دے اکٹھ تے جیون نوں اُدھم نال اگے ودھان دی گل کیتی اے۔خواجہ صاحب دی اُتلی کافی دا مطالعہ ظاہر کردا اے پئی جدوں پیلو پک جاندیاں سن تے پورا روہی دا صحرا جنت دی وادی نظریندا سی۔ ہر پاسے خُشی تے موسمی میوے ہوندے سن جنہاں نوں اوس دور دا سانجھا سماج رل کھاندا تے خُشیاں ماندا سی۔کافی وچ سوانیاں دے پیلو چنن ویلے دے مختلف طور طریقے جیویں کجھ سوانیاں دے گلے وچ تیلیاں دیاں بنیاں ٹوکریاں تے کنیاں دے سر اُتے کھجور دے پتیاں تے سرکنڈیاں دیاں بنیاں ہوئیاں ٹوکریاں رکھنا اوس دور دیاں سوانیاں دے ہنر تے نکے پیمانے دی صنعت نوں ظاہر کردیاں نیں۔خواجہ غلام فرید نے پیلو وِیچن والیاں سوانیاں راہیں اوس دور دے معاشی نظام وچ بارٹر سسٹم دی گل کیتی اے جدوں کنک دے ٹوپے تے پڑوپے نقدی تصور کیتے جاندے سن چولستانی ڈیلھے تے پیلوں بدلے کنک تے دوجیاں لوڑ دیاں شیواں خرید لیاں جاندیاں سن۔خواجہ غلام فریدؒ نے اپنی شاعری وچ سماج دی اُساری وچ بندے تے سوانی دونواں دی اہمیت نوں اُگھیڑ دے ہوئے سوانی دے سماجی، معاشی کردار نوں بھرپور انداز وچ بیان کیتا اے۔خواجہ صاحب نے کافی دے آخیر اُتے اوہناں سوانیاں دی مضبوط سوچ تے روحانیت دے پکھ نوں وی ظاہر کیتا اے جیہڑ یاں دُنیا اُتے اپنے آوَن دے مقصد نوں سامہنے رکھدیاں ہویاں ہر اوکڑ نوں صبر نال برداشت کردیاں نیں تے اپنی آخرت دے راہ نوں نہیں

بھُلد یاں۔خواجہ غلام فریدؒ ہوراں نے اپنی شاعری وچ تصوف دے فلسفے نوں بیان کردے ہوئے مرشد نال محبت دے اظہار لئی وی سوانی دی محبت وچ مخلصی نوں بیان کر کے پنجاب دی ثقافت تے سوانی دے بناؤ سنگار دیاں گلاں کردیاں ہویاں رشتے ناطیاں دی اہمیت نوں وی بیان کیتا اے۔ پنجاب دی لوک ثقافت دے سہپن ایتھوں دی سوانی دی مخلصی، پرکھ رکھن تے رشتے نباؤن دی داستان نوں بھرپور انداز نال بیان کیتا اے۔جیویں کہ خواجہ غلام فریدؒ آکھدے نیں

چُوڑا اناڈے جیسلمیر دا سوہارنگاڈے خاص اجمیر دا

''اے محبوب میرے لئیے جیسلمیر کا چُوڑا منگواؤ اور ایک سُرخ رنگ کا عروسی دوپٹہ ہی خاص اجمیر سے رنگوا دو!''

ہووے اصلی خاص مڑیچہ ناں نقلی وَل پھیر دا

''مجھے نقلی مال نہیں چاہیے۔جس میں دھوکا بازی یا ہیرا پھیری ہو۔میں تو خاص مارواڑی ''سوہا'' لوں گی!''

بَچھوا بیکانیر ی گھنساں سجڑے کھبڑے پیر دا

''پازیب بھی بیکانیر کے بنے ہوئے لوں گی۔ایک دائیں پاؤں میں پہننے کے لئے اور دُوسرا بائیں پاؤں کے لئے!''

سجوں پَیساں پا ٹھمکیساں تھوڑا چَیساں ڈیردا

بڑی چاہت سے یہ (چیزیں) پہنوں گی اور انہیں پہن کر ناز سے نمائش کروں گی۔ نیز اپنے دیور کا (جو میرے سفر کی تکلیفیں جھیل کر یہ چیزیں لائے گا) احسان اُٹھاؤں گی!''

یار فریدَ منیندِم آکھے کیا غم بے دے ویر دا

''اے فرید جب محبوب ہماری ہر بات مانتا ہے پھر کسی دوسرے کے طعن و تشنیع کا ہمیں کیا غم ہو!''(15)

دراصل خواجہ فریدؒ نے روہی دی ریت موجب اپنی صوفیانہ شاعری وچ عاشق نوں عورت تے مردنوں محبوب دے روپ وچ ظاہر کیتا اے۔اوہناں تھاں تھاں اُتے سوانی دے استعاراتی

روپ راہیں بندے نوں حیاتی دیاں اوکڑاں برداشت کرن تے ہمت نال اگے ودھن دی گل کیتی اے۔ درحقیقت وڈی تے سچی شاعری زندگی دے لامحدود تے فطرت دے وشال کھیتر نوں اپنا موضوع بناندی اے۔ ایہو کارن اے پئی خواجہ غلام فریدؒ ہوراں دی شاعری وچ ویلی رہتل دیاں گلاں دے نال نال طبقاتی شعور وی ملدا اے۔ اوہناں دی شاعری وچ رومانی فضا وی موجود اے تے تصوف دی چاشنی وی اے۔ تے ایہ ساریاں شیواں اِک کامیاب تے بھرپور حیاتی دی دس پاندیاں نیں۔ خواجہ غلام فریدؒ دی شاعری ادب برائے زندگی دے تقاضے پورے کردی اے۔ خواجہ غلام فرید ہوراں اپنی ذات دی پچھان تے سیہان لئی اپنی دھرتی تے ثقافت نال سانگا جوڑیا تے روہی دے سفر نوں امر کر دیتا۔

حوالے

☆ اسسٹنٹ پروفیسر، گورنمنٹ اسلامیہ گریجویٹ کالج ریلوے روڈ، لاہور

1۔ اِقبال صلاح الدین (مرتبہ)۔لعلاں دی پنڈ (لاہور: عزیز پبلشرز 1986ء)، 535

2۔ طاہر تونسوی، ڈاکٹر۔سرائیکی ادب ریت تے روایت (ملتان: یکن بکس، 1993ء) 226

3۔ خواجہ طاہر محمود کوریجہ۔ دیوان خواجہ فریدؒ (لاہور: الفیصل ناشران وتاجرانِ کتب، 2010ء) 151

4۔ سید اختر جعفری، ڈاکٹر۔نویں زاویے (لاہور: پبلشرز ایمپوریم، 1989ء) 158-159

5۔ محمد آصف خان۔ آکھیا خواجہ غلام فریدؒ نے (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2015ء) 251-252

6۔ محمد حیات چغتائی۔خواجہ فرید تے سماجیات (بہاولپور: سرائیکی ادبی مجلس، 2001ء) 29

7۔ محمد حیات چغتائی۔خواجہ فرید تے سماجیات، ص 147

8۔ محمد آصف خان۔آکھیا خواجہ غلام فریدؒ نے، ص 349

9۔ اسلم رانا، ڈاکٹر۔رمز روایت (لاہور: عزیز پبلشرز 1993ء) 242-243

10۔ مہر گل محمد۔فکر فراق فریدی (ملتان: سرائیکی ادبی بورڈ، 1999ء) 18-19

11۔ نصر اللہ خان ناصر، ڈاکٹر۔سرائیکی شاعری دا ارتقاء (ملتان: 2007ء) 101

12۔ روبینہ ترین، ڈاکٹر۔خواجہ غلام فرید شخصیت اور شاعری (ملتان: سرائیکی ادبی بورڈ، 2000ء) 69-70

13۔ مہر گل محمد (مرتبہ)۔فکر فراق فریدی (ملتان: سرائیکی ادبی بورڈ، 1999ء) 75-76

14۔ محمد آصف خان۔آکھیا خواجہ غلام فریدؒ نے، ص 298-300

15۔ مہر عبدالحق، ڈاکٹر (مرتبہ) پیام فریدؒ (ملتان: سرائیکی ادبی بورڈ، 1995ء) 87-89